

Paolo Agostini

Sveučilište u Padovi

pagos@bigfoot.com

KRATAK UVOD U SEMITSKE STUDIJE*

SAŽETAK

Članak uvodi čitatelje u problematiku semitskih jezika i naroda. Nakon osvrtu na nazivlje i na dublje veze semitskih jezika s drugim jezičnim porodicama, autor iznosi lingvističke, povijesne i ine podatke o pojedinim semitskim jezicima i narodima u razdoblju od drevnosti do naših dana. U tom sklopu autor daje pregled prošlosti Akadana, Babilonaca, Asiraca, naroda kanaanskih jezika (osobito Hebreja), Arapa, južnih Arabljana i Etiopljana.

KLJUČNE RIJEČI: semitski, etničnost, povijest, jezik, akadski, Babilon, Asirija, Amorejci, ugaritski, eblanski, kanaanski, fenički, moapski, edomski, hebrejski, aramejski, južnoarabijski, arapski, Arapi, etiopski

הן עם אחד ושפה אחת¹

Ne znamo točno kada su nastali semitski jezici. Prvi pisani tekstovi na semitskome stari su pet ili šest tisućljeća, ali ti su se jezici zacijelo govorili i mnogo prije, jer su jezici obično stariji od njihovih pisanih tragova. Pisma sežu unatrag tek 6000 godina, a malo je naroda tada imalo koji oblik pisma. Dotad su jezici postojali samo u govorenome obliku, te nam nisu ostavili tragove po kojima ih bismo mogli proučavati.

Jedno od osobitih obilježja mnogih jezika jest to da ih se smatralo svetima, pa su stoga preživjeli u vjerskim spisima i mnogo stoljeća nakon što su u govoru izumrli. To se zbililo, primjerice, ne samo sanskrtskom i latinskom, nego i jeziku Sumeraca, a također i danas u mnogim semitskim jezicima, poglavito hebrejskom, ge'ezu, sirijskom i klasičnom arapskom. Potonji, premda i dalje služi kao sredstvo sporazumijevanja odnosno kao *lingua franca* među arapskim narodima, nije nikada odražavao stanje različitih govornih oblika arapskoga u raznim zemljama.

Sve od konca 18. stoljeća, prije nego što su evropski učenjaci upoznali sanskrit i prije nego što se zanimanje jezikoslovaca usmjerilo prema jezicima Srednje Azije, Dalekoga Istoka i Afrike (s iznimkom prijašnjeg zanimanja za koptski), izraz »istočni jezici« odnosio se isključivo na hebrejski i na jezike njemu srodne. Jedino su ti jezici, osim koptskoga, postali predmetom znanstvenog istraživanja. Dotad je svako proučavanje neklasičnih jezika bilo povezano sa studijem Biblije, a upravo su se istraživači

* Preveo s talijanskoga i crteže izradio Emil Heršak; tekst uredili Alemko Gluhak i Emil Heršak.

¹ »Zbilja su jedan narod, s jednim jezikom za sve« (Post 11, 6).

Biblije 16–18. stoljeća zainteresirali za jezike poput hebrejskoga, arapskog, aramejskog i etiopskog. No kad se zanimanje jezikoslovaca proširilo, nastala je i potreba da se pojedine jezične skupine odrede različitim nazivima kako bi ih se moglo razlučiti i razvrstati. U tu je svrhu primijenjen rodoslovni prikaz iz desetoga poglavlja Knjige Postanka:

ולשם ילד גם-הוא אבי כל-בני-עבר אחי יפת הגדול: בני שם עילם ואשור וארפכשד ולוד וארם:

»A i Šemu (שם) – praocu svih sinova Eberovih (עבר) i starijem bratu Jafetovu (יפת) – rodili se sinovi. Šemovi su sinovi: Elam (עילם), Ašur (אשור), Arpakšad (ארפכשד), Lud (לוד) i Aram (ארם)« (Post 10, 21–22).²

Da bi odredio dotičnu jezičnu skupinu, njemački učenjak August Ludwig von Schlözer (1735–1809) – i to prema zamisli o potomcima mitskoga Šema, Noina sina (čije su ime grčka Septuaginta, latinska Vulgata i Lutherov prijevod preinačili u *Sem*) – uveo je oznaku »semitski«, koja će se prvi put pojaviti u *Repertoriumu* Johana Gottfrieda Eichhorna (1752–1827), objavljenom 1781. u Leipzigu. Znanstvenici su prihvatili taj naziv, te ga univerzalno primijenili za označavanje te jezične skupine. Doduše, neki su engleski i američki učenjaci rabili i izraz sa *š*, kao »šemitski«, ali je oblik sa *s*, kao »semitski«, ostao prihvaćeniji, tim više jer je otklanjao i moguće pseudogenealoške nesporazume. Treba još reći da su u daljnjem slijedu tadašnji znanstvenici počeli dijeliti svjetske jezike na jafetske, hamitske i semitske, premda je riječ o shemi koja je već napuštena, jer nije imala nikakve znanstvene osnove. Isto tako, i pojam »semitskih« jezika mnogo je širi od sheme iz desetoga poglavlja Knjige Postanka, jer obuhvaća također jezike i/ili narječja kojih nema u starozavjetnom popisu ili koji tamo imaju drukčiji rodoslovni položaj, primjerice fenički, iako po svim obilježjima ulaze u red semitskih jezika. Mada se pokušalo pronaći neko manje »biblijsko« ime za dotičnu porodicu jezika, primjerice »zapadnoazijski«, »arabijski«, »siri-oarabijski«, nijedan prijedlog nije uspio pridobiti opću suglasnost znanstvenika, pa stoga – zasad – ta se jezična porodica i dalje naziva semitskom.

Ipak, ukoliko bismo htjeli primijeniti kakvo ime koje dobro odražava glavno obilježje tih jezika, mogli bismo ih nazvati »trosuglasničkim jezicima«. Zapravo, trosuglasnički korijen leksema najočitije je obilježje semitskih jezika, koje je i svojstveno samo njima. Na temelju morfološke analize povijesno utvrđenih semitskih jezika može se uočiti da leksički korijeni, sastavljeni uglavnom od tri suglasnika, posve prevladavaju i uz njih se veže osnovno značenje riječi. Samoglasnici te mogući predmetci, umetci i dometci imaju, naprotiv, ulogu morfološkog određivanja korijena. Korijenu se dodaju samoglasnici i nametnuta samoglasnička shema dovodi do pomaka u temeljnom značenju, ili služi u infleksiji (kojom se, recimo, određuje glagolsko vrijeme ili gramatički broj, tj. jednina, množina i dvojina).

Tu pojavu možemo jednostavno prikazati na primjeru arapskog korijena كتب KTB, s temeljnim značenjem 'pisati', koji je inače zajednički i svim semitskim jezicima. Samoglasničkim nizom *-a-i-*, u kojem crtice označuju suglasnike, tvori se *nomen agentis*, tj. »ime činitelja«. Stoga, umetnemo li taj samoglasnički niz u

² Prema starozavjetnom rodoslovlju, 'Eber je praunuk Šema i prapredak Abrahama. Zapravo Post. 14, 13 opisuje Abrahama kao אַבְרָם הַעִבְרִי (*Abram ha-'ivri*), tj. »Abraham potomak 'Ebera, Abraham Hebrejac«.

korijen, dobivano riječ **کاتب** KaTiB, dakle ‘osoba koja piše’, ‘pisar’. Drugi niz, *-i-a-*, označit će predmet (konkretan ili apstraktan), pa je tako **کتاب** KiTaB ‘pisanje (napis)’, odnosno ‘knjiga’. Zatim, nizom *-a-a-a-* tvori se treće lice jednine aorista, **کتب** KaTaBa, što će reći ‘on (na)pisa’, itd. A uzmemo li umjesto KTB kakav drugi trosuglasnički korijen, zadržavajući isti samoglasnički *obrazac*, dobit ćemo analogan slijed riječi: **قتل** QTL ‘ubiti’, **قتل** QaTaLa ‘on ubi’, **قاتل** QāTiL ‘ubojica’ itd. Treba primijetiti da će na arapskome gotovo sve te promjene biti pisane na isti način. Samoglasnici se zapravo ne pišu, jer su za razumijevanje teksta suvišni: značenje riječi shvaća se prema kontekstu u rečenici u kojoj se pojavljuju.

Zapadnosemitski jezici tradicionalno se pišu suglasničkim alfabetnim pismima s ograničenim brojem znakova (obično manje od trideset). Podrijetlo tih pisama mora se tražiti na sirijsko-palestinskom području u prvoj polovini drugoga tisućljeća pr.n.e. Nakon prvih pokušaja, o kojima postoje još prijeporna tumačenja (poput pseudohieroglifskih natpisa iz Biblosa, o kojima ćemo nešto reći dalje), u drugoj polovini istoga tisućljeća s jedne se strane pojavio ugaritski alfabet (jedino semitsko pismo u kojem su se zadržali klinopisni znakovi), a s druge feničko pismo, uklesano u kamenu. Feničko pismo ima dugu povijest (i o tome ćemo govoriti u nastavku), a bilo je ishodište starohebrejskog, moapskog, samarijskog i aramejskog pisma. Aramejsko pak je pismo imalo i samostalan razvitak. Od njega potječe tzv. uglato hebrejsko pismo (ono koje se i danas rabi), kao i klasičnoarapsko. Upravo zbog obilježja trosuglasničkog korijena, pisma semitskih jezika oslanjaju se uglavnom na suglasnike. Većina se pišu bez samoglasnika (akadski i ge’ez jedine su iznimke). Kako rekossmo, tri suglasnika određuju glavno značenje riječi, ali – da bi se značenje riječi shvatilo – treba također znati koji su to suglasnici. Oni se katkad mogu mijenjati kao posljedica asimilacije ili disimilacije, ili se njihov poredak može izokrenuti metatezom (što ovisi o blizini inih suglasnika). Dakle, da bismo razumjeli koji semitski jezik, moramo biti kadri raspoznati koji su suglasnici u korijenu te uočiti točno koji je samoglasnički *obrazac* primijenjen u danoj riječi.

Već smo vidjeli da se samoglasnici umeću između suglasnika korijena da bi promijenili značenje. Takav se postupak naziva *infiksacija* (lat. *in*, ‘u, unutar’), jer se samoglasnici *umeću* među suglasnike korijena. Osim infiksacije ili umetanja, semitski jezici mogu imati i predmetke (afikse, prefikse) i dometke (sufikse, postfikse). Predmetak je tvorbeni morfem koji se stavlja ispred korijena, dok se dometak stavlja iza korijena. Uzmemo li ponovno primjer korijena KTB, arapski predmetak *Ma* ispred niza *-Ø-ū-³* dat će riječ **مکتوب** MaKTuB, sa značenjem ‘napisani predmet’ → ‘pismo (poslanica)’. Ako se umjesto toga u korijen umetne *-i-a-*, pa zatim dometak *-iY*, **کتابی** KiTaBiY poprima značenje ‘pismom, pismeno (= putem pisma)’.

Pogledajmo još jedan primjer, ovaj put iz hebrejskoga – od korijena MLK, koji u hebrejskom ima značenje ‘vladati’, dobivaju se oblici: **מלך** MeLeK ‘vladar, kralj’; **מלך** MaLaK ‘vladati’; **מלכות** MaLKuT ‘kraljevstvo’; **מלכה** MaLKaH ‘vladavica, kraljica’; **ממלכה** MaMLāKāH ‘kraljevstvo’ itd.

U povijesno potvrđenim semitskim jezicima trosuglasnički korijeni sasvim prevladavaju, dok su korijeni s manjim brojem suglasnika (1, 2) ili većim brojem

³ Znakom Ø označujemo nulti stupanj, odnosno slučaj kada nema samoglasnika.

(4, 5) vrlo rijetki. Međutim, proučavanje leksika već na prvi pogled otkriva da postoje mnoge skupine korijena koji imaju dva zajednička radikala kao i blisko ili analogno značenje. To pokazuju i primjeri sljedećih oblika:

HEBREJSKI				ARAPSKI			
פָּרַד	PRD	pārad	'podijeliti'	ברִי	BR ^ʿ	bari ^ʿ a	'biti slobodan'
פָּרַם	PRM	pāram	'razdrijeti'	בִּרַח	BRḤ	bariḥa	'pustiti'
פָּרַס	PRS	pāras	'lomiti'	בִּרַז	BRZ	baraza	'učiniti da izroni'
פָּרַץ	PRŠ	pāraš	'razbiti'	בִּרַע	BR ^c	bara ^c	'isticati se'
פָּרַק	PRQ	pāraq	'istrgnuti'	בִּרִי	BR ^ʿ	barā ^ʿ	'izbrisati'
פָּרַר	PRR	pārar	'izmrviti'	בָּרָא	BR ^ʿ	barrā ^ʿ	'razriješiti'
פָּרַשׁ	PRŠ	pāraš	'razlučiti'	בֵּר	BR	barr	'na otvorenom'

U hebrejskoj su skupini zajednički radikali PR s osnovnim značenjem 'podijeliti', dok su u arapskoj zajednički BR s osnovnim značenjem 'osloboditi'. Opisana je pojava poprilično raširena u semitskom leksiku, pa se zato postavlja pitanje podrijetla mnogih trosuglasničkih korijena od dvosuglasničkih, odnosno – nije li u sustavu semitskih korijena možda dvosuglasnički model stariji i da je prethodio trosuglasničkomu. Treba li još dodati da su se u semitskim jezicima zadržale brojne dvosuglasničke imenice za semanteme koje moraju biti vrlo stare, primjerice *yad* 'ruka', *dam* 'krv', *yam* 'more' itd. Osim toga, postoje mnogi dvoradikalni oblici u tzv. slabim glagolima i usporedbe s drugim jezicima iz pretpostavljene hamitskosemitske natporodice čine se kao da potvrđuju dodire na dvoradikalnom području. Iako nema osnove tvrditi, kao što su neki tvrdili, da je naslijeđe semitskih radikala po podrijetlu dvosuglasničko, može se pretpostaviti da su u prahistorijskom dobu semitski korijeni mogli uključivati bilo dva bilo tri suglasnička radikala (i u manjoj mjeri 1, 4 ili 5 radikala), te da je u nekom razdoblju razvitka te jezične porodice trosuglasnički model prevagnuo i zatim se po analogiji proširio na dvosuglasničke korijene, tako što su si potonji pridružili i jedan treći suglasnički radikal. Inače, što se tiče trećih suglasnika, postavilo se pitanje koji suglasnici mogu imati ulogu »odrednika« i jesu li ti suglasnici povezani s kakvim značenjskim vrijednostima. Analizom leksika stiglo se do zaključka da zapravo svi suglasnici – kad su u položaju trećih radikala – mogu određivati smisao riječi, ali da je na današnjem stupnju znanja nemoguće utvrditi osobite sematičke vrijednosti takvih »određujućih« suglasnika.

Bliska povezanost između semitskih jezika vidljiva je također u održavanju istih korijena riječi među njima, premda leksički umetci, dometci i predmetci mogu biti drukčiji. Stoga je katkad čak i teško utvrditi točne odnose među različitim semitskim jezicima, jer se posuđenice iz jednoga jezika u drugi mogu lako pomiješati s vlastitim korijenima u svakom jeziku. Međutim, čudno je možda reći, ali čini se da uopće nije bilo primjera osporavanja pripadnosti kojega jezika toj jezičnoj porodici; jednom kad bi se utvrdila za neki jezik, semitska jezična pripadnost odmah bi se u znanstvenim krugovima prihvatila. Dakle, čini se da je srodstvo u slučaju te jezične porodice vrlo dobro definirano.

Dakako, treba reći da je sam pojam *jezične porodice* bio podvrgnut oštroj kritici, čak u primjeru semitskih jezika. No s druge strane, katkad se iznose pretpostavke i o daljnjoj jezičnoj *natporodici*, hamitskosemitskoj ili afrazijskoj, koja bi uključivala semitske i hamitske jezike.

Naziv »hamitskosemitski« ili »semitskohamitski« uveo je oko 1860. njemački egiptolog Karl Richard Lepsius (1810–1884). Oko 1960. američki je jezikoslovac Joseph H. Greenberg uveo naziv »afrazijatski« (v. Greenberg, 1966) koji je preobuhvatan, jer se čini da uključuje sve jezike Afrike i Azije. Poslije je ruski znanstvenik Igor M. Djakonov (1915–1999) predložio izraz »afrazijski«, koji je prema njegovu mišljenju trebao značiti »polo afrički, pola azijski«.

Zamisao o srodstvu između semitskih i »hamitskih« jezika nastala je nakon što se uočila prisutnost stanovitih tipoloških i gramatičkih sličnosti među njima, te zajedničkog rječnika koji je širi nego što bi se očekivalo u slučaju povremenih posudnica između tih dviju jezičnih porodica. Ovdje se možemo prisjetiti da je tzv. hamitska jezična porodica nazvana prema Noinu sinu Hamu – hebrejski חם, Ĥam (Post. 10, 6). U lingvističkom smislu, podskupine te porodice jesu: 1) staroegipatski i njegov nastavak, koptski⁴, 2) berberski jezici⁵, 3) kušitski jezici, a po mogućnosti također 4) čadski jezici (kako tvrdi dio jezikoslovaca).

1. Staroegipatski je izumro, dok se koptski zadržao – iako samo kao liturgijski jezik – s najmanje pet glavnih narječja, od kojih su najvažnija saidski, fajumski i bohairski.⁶ Struktura egipatskog znatno je različita od strukture semitskih jezika, tako da se pretpostavka o jezičnoj srodnosti temelji gotovo isključivo na leksičkim podudarnostima. Nadalje, u staroegipatskom i u koptskom »ne mogu se potvrditi određene tvorbe riječi kao u semitskom koje dobivaju određeno značenje ovisno o vrsti i položaju vokala« (Till 1978), što bi išlo protiv zamisli o jezičnoj srodnosti.

2. Berberskim jezicima govori oko deset milijuna ljudi u Sjevernoj Africi (u Maroku, Alžiru, Libiji, Egiptu, Mauritaniji, Čadu i Nigeru). Najstariji berberski natpisi sežu do 4. stoljeća pr.n.e., međutim imena berberskoga podrijetla pojavljuju se u egipatskim izvorima još od Staroga Kraljevstva. Berberski su govori tamaheški, zenagaški, kabilski, rifski, sivanski i drugi. S gledišta gramatike, rod i broj označeni su predmetcima i dometcima, dok je rječnik krajnje kompozitan, te obogaćen posudnicama latinskog, arapskog, francuskog i španjolskoga podrijetla. Za svoj jezik Berberi koriste arapsko pismo, osim za tamaheško narječje, za koje se i dalje rabi drevni berberski alfabet, poznat kao tifinaški (*tifinay*).

3. Ime *Kušiti* izvedeno je prema imenu Kuša, hebr. כּוּשׁ, Hamova sina u starozavjetnom rodoslovlju (Post 10,1; 10,6). Dva najvažnija kušitska jezika jesu: oromski, kojim govori oko 20 milijuna ljudi u Etiopiji i Keniji, a piše se etiopskim pismom, i somalski, kojim govori oko devet milijuna ljudi u Somaliji, Etiopiji i Džibutiju i koji se piše latinicom. Drugi su jezici sahoafarski, agauski, bedžanski, burdžijski, gelebaški, gimirski, džandžerski, konsoški, kafski, madžijski i sidamski.

⁴ Zapravo koptski ne potječe izravno od staroegipatskoga nego od pučkog jezika Egipćana, tj. od demotskog jezika (< grč. δημοτικός, 'pučki', δῆμος, 'puk'), isto kao što romanski jezici ne potječu od klasičnog latinskog, nego od pučkog latinskog. Koptski je danas mrtav jezik, rabi se samo u crkvenoj liturgiji. Njegovo je pismo načinjeno prema grčkom uzoru. Inače, etnonim Kopta i naziv njihova jezika potječe od arap. قبطی *qubṭī*, što pak je krajnje izobličenje grčke riječi αἰγύπτιος, 'Egipćanin'.

⁵ Etonim البربري *al-berberī*, kojim se označavaju starosjedilački narodi Sjeverne Afrike, rabi se od 14. stoljeća, i to prvi put u djelu arapskog povjesničara Ibn Džalduna.

⁶ Naziv saidskog narječja potječe od arapskoga imena za Gornji Egipat (الصعيد) *al-Ša'īd*). Fajumski (prema obliku *Fağum*), koji se nekad zvao *bašmuriš*, narječje je središnjih dijelova zemlje, dok je bohairski prozvan prema arapskomu imenu za Donji Egipat (البحيرة) *al-Bohaīra*).

4. Skupina čadskih jezika smještena je oko Čadskog jezera u Srednjoj Africi. Najvažniji jezik iz te skupine jest hausa ili hauški, kojim govori oko 25 milijuna ljudi u Nigeriji, Nigeru, Kamerunu, Togu i Beninu, a koji također služi kao važna *lingua franca* u Zapadnoj Africi. Drugi su jezici: angaški, bolevanski, gvandarski, hidžarski, kuserski, kotokoški, mandarski, ron-širavanski i sokorski.

Tipološke značajke:

1. šestosamoglasnički sustav na osnovi glasova *a, i, u* i odgovarajućih dugih oblika *ā, ī i ū* (neki istraživači smatraju da je ta shema nastala iz starijeg dvosamoglasničkog sustava);
2. postojanje faringalnih frikativa označenih znakom /^h/ (bezzvučni) i /^h/ (zvučni);
3. glotalni zatvor – koji se izgovora zatvaranjem grkljana, odnosno glotisa (prostora između glasnica) te zatim naglim puštanjem zraka – osobit je fonem, označen po konvenciji znakom /^ʔ/;
4. polusamoglasnici [w] i [y] imaju strukturalnu ulogu suglasnika;
5. postoje tri skupine osobite skupine suglasnika: zvučni, bezzvučni i enfatični. Potonji, s fonološkoga gledišta, nastaju kao:
 - 5.1. bezzvučni suglasnici spojeni s glotalnim zatvorom;
 - 5.2. faringalizirani bezzvučni ili zvučni suglasnici;
 - 5.3. suglasnici koji se izgovaraju tako da se zrak udiše (/preglotalizirani/ injektivni ili implozivni);
 - 5.4. stražnjonepčani (= velarni) suglasnici (izgovoreni s jezikom povučenim unatrag);
 - 5.5. nadzubni (= retrofleksni ili cerebralni) suglasnici (izgovoreni s vrhom jezika okrenutim prema tvrdom nepcu).

Morfološke značajke:

1. osnovice glagola i imenica tvore »korijeni« sastavljeni od suglasnika koji poprimaju značenje kad se spoje sa suglasničkim shemama;
2. trosuglasnički korijeni potpuno prevladavaju nad dvosuglasničkim;
3. snažno je razvijen sustav umetaka (tj. uključivanje elemenata u korijene riječi što odražava gramatičke promjene i služi u razvitku novih značenja, povezanih sa značenjem korijena);
4. razmjerno je slabo razvijen sustav predmetaka i dometaka.

Morfološka tipologija:

Postoje dodirne točke između semitskih i hamitskih jezika, primjerice sustav sklanjanja imenica i zamjenica s najmanje tri padeža (nominativ, genitiv i akuzativ). Postoje tri gramatička broja zamjenica i glagola: jednina, množina i dvojina. Zatim, događaj, razmatan s gledišta posljedice radnje te protustavljen radnji samoj po sebi, izražava se osobitim oblikom (nultog) dočetka imenice, što se poslije razvilo u novo glagolsko »vrijeme«. Nadalje, dobro je razvijen dvojni sustav glagolskih vidova kojim se označava modus radnje (tj. različitost između trajnoga i netrajnog vida glagola, čime se određuje vremenski svršenost ili nesvršenost radnja), no glagolska vremena i oblici ostali su nerazvijeni do razmjerno kasnih jezičnih razdoblja. Među zajedničkim značajkama hamitskih i semitskih jezika treba spomenuti i označitelje posesivnosti zamjenica i označitelje dopuna (komplementa) objekta, koji se obično pojavljuju kao dometci, zatim prefiksaciju radi označavanja činitelja glagolske radnje, te dvorodovski sustav u imenicama, zamjenicama i glagolima (muški i ženski rod). Od drugih obilježja, zajedničke su hamitskim i semitskim jezicima također i neke vrste atributivnih tvorbi. Jezikoslovci koji smatraju da je postojao zajednički prajezik od kojeg su nastali hamitski i semitski jezici, uvrštavaju jezike s većinom opisanih značajki u drevni stadij hamitskosemitskoga; jezici koji su zadržali najmanje dvije trećine drevnog suglasničkog sustava i polovinu do dvije trećine drugih opisanih značajki ulazili bi u srednji stadij, a jezici koji su očuvali manje od polovine opisanih značajki spadali bi u mladi stadij. Prema tome, svi danas postojeći hamitskosemitski jezici na svijetu spadaju u mladi stadij, osim klasičnoga arapskoga i hebrejskoga.

Razlike između pojedinih grana i jezika pretpostavljene hamitskosemitske porodice objašnjavale su se kao izravne posljedice njihova unutarnjega razvitka nakon što su se razdijelili. Međutim, neki su istraživači tumačili te razlike kao učinke supstrata, smatrajući da su se hamitskosemitski jezici raširili i na narode različite od

njihovih izvornih govornika, što bi također objašnjavalo znatne rasne razlike među govornicima raznih jezika.

No dok u semitskom primjeru nisu nikada nastali problemi u vezi s uvrštavanjem pojedinih jezika u semitsku jezičnu porodicu, postoje velike razlike u shvaćanju kriterija po kojima bi se neki jezik mogao odrediti kao hamitskosemitski, i to jer se temeljni kriteriji jezične klasifikacije nisu nikada jasno odredili. Da bi se jezici mogli razvrstati u »porodice«, čini se da su jedini kriteriji zajedničko podrijetlo dijela rječnika koji se – na temelju često upitnih postavki – smatra »najstarijim«, te zajedničko podrijetlo dijela čestica ili sadržaja kojima se izražavaju gramatički odnosi, primjerice oblici infleksije (koji označavaju vrijeme, osobe, padeže ili drugo). Pod pojmom »najstariji rječnik« obično se podrazumijevaju riječi koje su opće ili bi morale biti opće svim ljudskim kulturama i, dakle, *ne bi trebale* biti posuđenice iz jednoga jezika u drugome, iako potonji aksiom nije nikada dokazan.

Ako na osnovi točne rekonstrukcije postojećih oblika u prošlosti znanstvenicima pođe za rukom utvrditi istovjetne fonetske strukture u ishodištu svake riječi ili sadržaja iz različitih jezika uzetih kao polazište, onda se ti ishodišni oblici mogu pripisati zajedničkom prajeziku, koji bi se u našem primjeru mogao nazvati protohamitskosemitskim, a jezici nastali od prajezika morali bi u kakvoj mjeri odražavati i dio izvornih gramatičkih obilježja. No iako su se mnogi istraživači posvetili poslu, sve do danas nije se uspjelo dosljedno rekonstruirati pretpostavljene oblike hamitskosemitskog prajezika.⁷

Osim toga, vrlo poučan primjer predstavlja libijsko-berbersko pismo, tifinaško, koje se u antici rabilo na područjima Numidije (današnji sjeverni Tunis i istočni Alžir) i Mauritanije (zapadni i središnji Alžir i sjeverni Maroko), u kojima je pronađeno i mnogo spomeničkih i grobnih natpisa. Godine 814. pr.n.e., prema predaji, utemeljena je Kartaga, pod čijom su nadvlašću živjeli narodi Sjeverne Afrike, pa se smatra da je drevno tifinaško pismo nastalo po uzoru na fenički alfabet Kartage, i to već negdje oko 7–6. stoljeća pr.n.e.⁸ Zatim, u drugom dijelu drugoga stoljeća pr.n.e., preuzevši nasljedstvo kartaške vlasti, narodi Numidije stvorili su moćno carstvo. Najstariji je tifinaški natpis jedna posveta iz desete godine vladavine Micipsa, kralja Numida, što bi značilo iz 138. pr.n.e. Poslije su libijsko-berbersko pismo zamijenile druge grafije, najprije – od 3. st. n.e. – rimsko pismo, a zatim arapsko, koje je stiglo s islamom. No nekim čudom zadržalo se do danas među puštinskim Tuarezima (jedn. الطوارقي)⁹, i to osobito među njihovim ženama, u trokutu između grada Ghata na sjeveru, Timbuktua na zapadu i Cadskog jezera na istoku.¹⁰

⁷ Radi potpunosti vrijedi kazati da je postojala i hipoteza o »hamitskosemitsko-indoevropskoj« natporodici, jer indoevropski jezici (osim nekih semitskih posuđenica koji neupućenom promatraču mogu davati dojam »srodstva«) dijele sa semitskima jednu osobitost koju nema nijedna druga jezična skupina – naime, gramatički rod.

⁸ Naziv *tifinay* za berbersko pismo, prema tumačenju Tuarega znači 'slova' ili 'naše otkriće' (*nôtre trouvaille*), no znanstvenici smatraju da je izraz nastao prema praobliku *pun*, što bi ukazivalo na feničko-punsko podrijetlo. Ipak, razvojne faze tifinaškog pisma nisu poznate, a neki su istraživači iznijeli hipotezu o razvitku i pod utjecajem egipatskih hijeroglifa.

⁹ Etonim *Twārēy* arapskog je podrijetla i znači 'bezbošci'. Stoga se pripadnici tog ljudstva radije nazivaju *imazigen* (jedn. *amazig*), što bi značilo 'slobodnjaci'.

¹⁰ Dakle, to područje obuhvaća velika prostranstva, koja su danas podijeljena između više zemalja – Alžira, Malija, Mauritanije, Maroka, Tunisa, Libije i Nigera.

Ali dopustivši četiri pretpostavke: 1) da je glasovna vrijednost slova i ligatura tifinaškog pisma znana, 2) da su raznovrsna libijsko-berberska narječja dobro poznata i istraživana, 3) da – kako priznaju stručnjaci – postoji obrazac kontinuiteta između stanovništva i vrste pisma, i 4) da doista imamo dvojezične tekstove (jedan je primjer između mnogih dvojezična stela na punskom i na libijsko-berberskom, pod oznakom RIL 2¹¹) – treba također reći da su tifinaški natpisi ostali *sve do danas neodgonetnuti*, jer nije bilo moguće povezati njihov jezik *ni s jednim* od desetak i više suvremenih berberskih jezika kojima se govori u Sjevernoj Africi.

Ta vrlo neobična činjenica možda je pokazatelj toga da su izvorni berberski jezici bili znatno drukčiji od današnjih govora, i to jer je na njih u međuvremenu djelovala postupna semitizacija, koja se širila iz punskih trgovačkih gradova na sredozemnoj obali. Zapravo, berberski rječnik pokazuje začuđujuće sličnosti s hebrejskim, što zacijelo nije slučajno, budući da se fenički, odnosno punski, i hebrejski, sve u svemu uzevši, mogu smatrati narječjima jednoga te istoga jezika. Takva pak semitizacija, započeta pod punskim utjecajem, nastavila bi se zatim pod utjecajem arapskoga jezika. Uostalom, i što se tiče kušitskih jezika, jaki dodiri sa semitskima mjere se tisućljećima. Dakle, dug suživot hamitskih i semitskih naroda na povezanim prostorima možda je doveo do pojava jezične asimilacije koje se odnose više na problematiku arealne lingvistike nego na genetsko srodstvo tih jezika – iako takvo srodstvo ipak ostaje jednom od mogućnosti.

No da se vratimo semitskim jezicima – recimo da se oni općenito razvrstavaju u tri skupine:

- A. istočnosemitski ili sjeveroistočnosemitski;
- B. sjeverozapadnosemitski ili zapadnosemitski;
- C. jugoistočnosemitski ili južnosemitski.

Kako se vidi iz te sheme, riječ je više o razdiobi prema zemljopisnim središtima nego o podjeli na jezične potporodice, budući da je nemoguće pratiti točne odnose između tih jezika. Zapravo, već smo prije kazali da su semitski jezici blisko povezani i da pokazuju sličnosti iste vrste kakve nalazimo unutar slavenskih, romanskih ili germanskih jezika.

A. Istočnosemitski

Razlike između istočnosemitskih govora i zapadnosemitskih očitavaju se u glagolskom sustavu.

A.1. Akadski

Istočnu granu semitske jezične porodice tvori samo jedan jezik, akadski, tako nazvan prema riječi koja se pojavila kao antroponim u sumerskim tekstovima

¹¹ za RIL 2 v. Chabot, 1. fasc, str. 3.

oko 2800. pr.n.e. Taj nam je jezik poznat iz klinopisnih natpisa već od sredine III. tisućljeća stare ere, nađenih u Mezopotamiji.¹² Akadski se govorio na području koje više-manje odgovara današnjem Iraku.

- A.1.1. Stara faza akadskoga datira se prema »dvorskoj« kronologiji od 2400. i do oko 1950. pr.n.e., a tijekom te faze zbilja se podjela na dva novija narječja – babilonski i asirski.
- A.1.2. Babilonski, odnosno narječje južnih područja regije, dijeli se na starobabilonski (1950–1530. pr.n.e.) i na novobabilonski (1000. pr.n.e. do prvih stoljeća n.e.). Prema Von Sodenu, novobabilonski ima tri faze: mlađi babilonski (1000–500. pr.n.e., književni jezik), novobabilonski (1000–600 pr.n.e., pučki jezik) i kasnobabilonski (600. pr.n.e. do početka n.e.) (1995).
- A.1.3. Asirski, odnosno narječje sjevernih područja, dijeli se na staroasirski (oko 1950–1750. pr.n.e.), srednjoasirski (oko 1500–1000. pr.n.e.) i novoasirski (1000–600. pr.n.e.).

U svakodnevnom govoru akadski je bio zamijenjen aramejskim počevši od 6. stoljeća pr.n.e., ali je preživio barem do početka naše ere kao književni jezik.

Akadski je jezik razmjerno dobro poznat, zahvaljujući velikom broju tekstova pronađenih tijekom arheoloških radova, a koji se odnose na:

- gospodarstvo (poslovanje, upravne bilješke, kupoprodajni i najamni ugovori);
- politiku (međunarodni ugovori);
- pravosuđe (zakonici, vjenčani i razvodni ugovori);
- historiografiju (ljetopisi, popisi stanovništva);
- različita dopisivanja (osobna, trgovačka i državno-upravna);
- religiju (molitve, himne, odgovori gatelja);
- znanstvene tekstove (jezikoslovni radovi, glosariji, povijesne i tehnološke rasprave, matematički i astronomski radovi);
- književnost (narativno pjesništvo, mitologija, epika).

Osim toga, pronađene su i mnoge tablice koje su do danas neprevedene, jer sadrže nejasne znakove ili simbole. Potonji su možda – prema našem mišljenju – glazbene »partiture«, pisane nekim nama nepoznatim sustavom bilježenja nota.

¹² Riječ je o grčkoj složenici Μεσοποταμία (< μεσο- 'srednjo-, među-' + ποταμός 'rijeka') kojom se označuje 'područje između dviju rijeka', što će reći između Tigrisa i Eufrata. I Grci i Rimljani poznavali su to područje pod dva imena – kao Mezopotamiju i kao Asiriju. U novije vrijeme također se rabi ime *Plodni polumjesec*, koji je predložio američki egiptolog James Henry Breasted (1865–1935). No i toponim *Mezopotamija* razmjerno je mlad, budući da je ušao u širu uporabu tek u doba Seleukida. Hebreji su poznavali to područje kao ארם-נהרים *Aram-Naharaim*, u kojem je נהרים *naharaim* po svoj prilici dvojina od נהר *nāhār* 'rijeka', pa bi taj naziv značio 'Aram dviju rijeka'. Neki su znanstvenici smatrali da je נהרים *naharaim* tek obična množina (dakle נהרים *naharim*), što bi dalo smisao 'Aram [mnogih] rijeka' ili 'Aram velike rijeke [=Eufrata]', no ta se teza na sadašnjem stanju znanja ne može potvrditi. U Starom zavjetu Mezopotamija se također naziva אשור *Aššūr* (v. primjerice Post. 25,18). Na aramejskom, naziva se *Beth-Naharim* 'dom (=okrug) rijeka', a na egipatskom *Nahrina* '[zemlja] rijeka'. Arapi su Mezopotamiju poznavali pod imenima الأثور *al-Atūr* ('Asirija', poslije kao učeni izraz الأشور *al-Aššūr*) و الجزيرة *al-Dēezirat* 'otok', ili pak بين النهرين *Bain al-nahrain* '[zemlja] između dviju rijeka'. Mezopotamija je omeđena gorskim lancima Taurusa i Armenije na sjeveru, rijekom Tigris i Asirijom na istoku, Eufratom i Arabijom na zapadu, a južna se granica nalazi jugozapadno od Medije (< staroperz. *mada*, što znači 'zemlja sredine').

Slika 1: Prikaz prvih pet klinopisnih znakova koji su stigili u Evropu

amoch nicht begreifen kan.
Es mißten nun dieſes gleich bloße Buchſtaben oder ganze Wörter gerath ſeyn / ſo hoch be ich fünf bezeichnen die ich in dieſer Schrift am erſten geſehen und erkannt / ſo autals mir möglich amest / abgeſchrieben. Weil es aber ganze Zeilen gewest / ſo kunte ich nicht wiſſen / ob man dieſe Buchſtaben / nach der Orientaliſchen Wäcker Gebeuch / von der rechten / zur Lincken / oder aber / auf unſere Weiße / von der lincken zur rechten Hand ſchreiben müſſe. Die fünf Buchſtaben nun / die ich auffgezeichnet / waren folgende.

Der zwente Buchſtabe aber / zeichet in vier Strichen beſtand / worunter den gerad / und unten zugespitzt / der vierte aber überzwey darüber geſetzt war / gab mir ein Zeichen / daß ſie / auf unſere Weiße / von der lincken zur rechten Hand geſchrieben werden können / allbiemein das Obertheil an dieſen Strichen / wie an allen andern Buchſtaben zu ſehen / breit iſt / und wann ſie gerad ſind /

W 4 allezt

Znakovi su preneti iz pisma Pietra Della Valle, s datumom Širaz 21. listopada 1621, upućenog prijatelju Schipanu u Napulju. Skica prikazuje stranicu njemačkoga izdanja koje je te znakove poslije objavilo. Pietro Della Valle priopćio je prijatelju iznenađujuće otkriće da je prema smjeru klinova zaključio da je pismo išlo s lijeva na desno (inače, značenje teksta jest 'kralj kraljeva').

Akadski ili asirobabilonski, s gledišta rječnika i gramatike, ne zadaju nam u tumačenju veće poteškoće nego što ih susrećemo u aramejskom ili hebrejskom. Akadski je jezik sličniji hebrejskome i aramejskom nego arapskomu ili drugim jezicima južnosemitske skupine. Najveći problem odnosi se na vrlo složeni sustav klinopisa, koji – inače – duguje svoj naziv tipičnom klinastom obliku znakova kojima su se bilježile riječi. Akadani su katkad pisali na kamenu ili kovini, ali su najčešće kao podlogu rabili vrlo sitnu glinu, kojom Mezopotamija obiluje. Tu su glinu pomno pripremili (katkad mljevenjem nasitno), te je zatim navlažili i oblikovali obično u četvrtaste tablice sa stranicama nešto debljima prema sredini. Na tako priređenoj podlozi, još dok je glina bila mokra, utiskivali bi znakove pisaljkom (zvanom latinski *cuneus* 'klin', odatle i latinska novotvorenicica *cuneiformis* za klinopis). U najstarijim tekstovima pisalo se s vrha na dno po uzoru na sumerske tekstove, no poslije se prešlo na pisanje s lijeva na desno u vodoravnim redovima. Katkad se glina oblikovala u stožac ili valjak sa šest ili deset stranica na kojima su se mogli upisivati tekstovi. Glina se poslije sušila ili se pekla u peći, što je tekst učinilo gotovo trajnim – pod uvjetom da se tablica nije razbila. Da se pisma ne bi našla pred suviše radoznalim očima, Babilonci su izumili i »kuverte«. Tablice s tekstovima stavljali bi u glinene omotnice (lat. *bullae*, jednina *bullā*, prema stručnom arheološkom nazivlju), označene zatim pečatom pošiljatelja koji bi čitatelj morao razbiti prije čitanja sadržaja »kuverte«. Pronađene su također vrlo malene tablice, zbog svojega okrugla oblika nazvane »leća«. Te su se tablice rabile u školama za pisare: učitelj bi napisao znak na gornjoj strani i učenik bi ga morao nacrtati svojom pisaljkom na donjoj strani.

Najnoviji tekstovi sežu do prvoga stoljeća n.e., a većina učenjaka pretpostavlja da je u to vrijeme akadski bio mrtav jezik, već zamijenjen aramejskim. Akadski se bilježio *klinopisom*, koji su Sumerci izumili negdje na koncu IV. tisućljeća prije n.e.

U modernome dobu o klinopisu se doznalo najranije u 17. stoljeću. Tada je talijanski putnik Pietro della Valle (1586–1652) poslao prve uzorke u Italiju. No prvo izvješće znanstvenoj javnosti dao je Carsten Niebuhr (1733–1815), njemački učenjak u službi danskoga kralja Frederika V. koji je zajedno s drugim znanstvenicima propuetovao zemlje Istoka između 1760. i 1767. Vrativši se u domovinu, Niebuhr je objavio *Opis putovanja po Arabiji i drugim susjednim zemljama* (izv. *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Ländern*, Kopenhagen, 1774–1778, 2 sv.).

A. Za razliku od egipatskog sustava pisanja, koji je bilježio samo suglasnike, nekoliko stotina različitih znakova u akademskom klinopisu bilježilo je slogove sastavljene od suglasnika i samoglasnika. Veća važnost koju je taj sustav pridavao samoglasnicima može se objasniti njegovim sumerskim podrijetlom, jer su u svom jeziku Sumerci, zapravo, pridavali jednaku važnost samoglasnicima i suglasnicima. U biti klinopisni znakovi rezultat su postupne shematizacije: Sumerci su prvo rabili piktografe, tj. crtali su predmete ili njihove simbole na tablicama nepečene gline. S vremenom, zamijenili su oble crte jednostavnijim okomitim i vodoravnim crtama, sve dok nisu prešli na klinaste znakove, znatno lakše za pisanje ali koji su izgubili vezu s izvornim crtežom.

Klinopis nije alfabet, nego se radi – kako smo naznačili – o slogovnom i ideografskom pismu. To znači da klinopisni znakovi ne označuju suglasnike (ili samoglasnike) nego otvorene ili zatvorene, jednostavne ili složene slogove. Međutim, ti znakovi mogu predstavljati i pojmove ili potpune riječi. To znači da jedan te isti znak može imati i slogovnu i ideografsku vrijednost. Slogovno određenje nije jednoznačno, jer isti znak može predstavljati više različitih slogova, a isto vrijedi za ideografsko značenje znaka, koji se može odnositi na čak pet ili šest različitih ideografskih vrijednosti. Treba reći da se svaki znak mora tumačiti pojedinačno i da prevoditelj mora odlučiti je li riječ o slogovnom ili ideološkom značenju. Primjerice, simbol 𒌦 može se čitati slogovno kao *udu*, *utu*, *u*, *tu*, *tam*, *bir*, *par*, *pir*, *lah*, *lih*, *hiš*, *his*, ili može imati ideografsko značenje *umu* 'dan', *pisu* 'bijel', *Šamaš* 'Sunce, bog sunca' itd. Da bi se takve poteškoće u tumačenju izbjegle, Akadani su uveli »odredbenice« (determinative), odnosno posebne simbole koji se stavljaju ispred drugih simbola kako bi se ukazalo na značenje u određenim slučajevima ili izrazima. Primjerice, pred imenom božanstva stavljao se simbol koji se čita kao *ilu* 'bog'. Također su postojale odredbenice koje su se stavljale na kraj riječi da bi ukazale na glasovnu vrijednost kojom dotična riječ završava. Međutim, neovisno o takvim izumima u pisanju, postoji ukupno barem pet stotina različitih znakova koji su se rabili za riječi ili slogove, a to jako otežava čitanje klinopisnih tekstova.¹³

Kronologija razdoblja (sumerskog i akademskog) klinopisa u Mezopotamiji može se sažeti ovako:

VRIJEME	SUMERSKO I AKADESKO PODRUČJE
3300–2900. pr.n.e.	Uruk IV–III, razdoblje Džemdet Nasr (tablice iz Braka) → protoelamski (arhivi iz Suse)
2900–2600. pr.n.e.	prvo dinastičko razdoblje I–II (arhaične tablice iz Ura)
2600–2334. pr.n.e.	akadska dinastija (staroakadski)
2112–2004. pr.n.e.	treća dinastija Ura (arhivi iz Girsua)
2004–1595. pr.n.e.	starobabilonsko razdoblje → staroasirski arhivi (Larsa, Nippur, Ešnunna – razni arhivi), (Kaneš), (Sippar, Tell ed-Der, Ur i Kuš)
1894–1595. pr.n.e.	kasitska dinastija → hetitski arhivi (srednjobabilonski) iz Boghazköya u Turskoj.

¹³ Naziv »klinopis« varljiv je, jer bi se moglo pomisliti na jedinstveno pismo, a zapravo su različiti narodi primjenjivali vlastite sustave klinopisnih znakova, različitih od onih kojima su se služili Sumerci i Akadani. Osim Sumeraca i Akadana, klinopisnim znakovima koristili su se u drevnosti narodi poput Elamaca, Eblanaca, Hetita, Hurijaca, Uračana, Ugaričana (u kojih je klinopis bio preinačen u alfabet) i drevnih Perzijaca (i njihovo je pismo bilo alfabetsko, s ubačenim logogramima).

U početku se klinopis primjenjivao za praktične svakodnevne svrhe, ali u danom trenutku počeo se rabiti za bilježenje povijesnih događaja, u spomeničkom obliku, kao i za književne i vjerske tekstove. Potonji će se pojaviti počevši od prvog dinastičkog razdoblja I–III, a odlični su primjer spomen ploča koju je oko 2600. pr.n.e. dao napraviti Enmebaragesi, kralj Kiša, i sumerske tablice iz Šuruppaka, nastale približno u isto vrijeme.

Kad je zavladao Sargon (*šarru kēnu*, 'zakonit kralj'), kralj Akada (sjeverna Mezopotamija, oko 2334–2279. pr.n.e.), čime se okončalo i prvo dinastičko razdoblje, slijedile su dvije temeljne promjene. Prvo, promijenio se smjer pisanja i počelo se pisati s lijeva na desno. Drugo, započeo je jak akadski utjecaj na politiku, i – što nas ovdje zanima – na jezik. Neki su piktogrami bili okrenuti 90°, tako da je izgledalo kao da leže naledice, a čitali su se s lijeva na desno i od vrha na dolje. Kad bi se koja tablica ispunila tekstom, pisar bi je okrenuo na stražnju stranu i nastavio pisati u suprotnom smjeru. Najstarije tablice bile su šire i više, no oko 2000. pr.n.e., iz nepoznatih razloga, oblik je postao više-manje četvrtast. Prema zaključku nekih stručnjaka, do promjene smjera pisanja u razdoblju Džemdet Nasr došlo je iz jednostavnog razloga što je pisaru dešnjaku tako bilo lakše pisati a da ne zamrlja već napisan tekst.

Akadski je jezik bio stoljećima sredstvo međunarodnoga komuniciranja, diplomatski jezik drevnoga Bliskog istoka. Stoga je mezopotamska civilizacija imala i golem utjecaj na drevnobliskoistočno područje i tragovi tog utjecaja mogu se naći, osim u Bibliji, također u grčkoj civilizaciji. U mnogome je Zapad od Semita preuzeo naslijeđe iz znanosti – poput astronomije, za koju su Akadani rabili prave pravcote teleskope od zlata s lećama od kristalnog kamena (kako svjedoče jedna očuvana leća u Britanskom muzeju u Londonu i nekoliko novoasirskih astronomskih spisa iz 750. pr.n.e. – v. Pettinato, 1999), pa zatim matematike (nedavno je utvrđeno da su Babilonci empirički izračunali vrijednost broja π) i medicine, a također je naslijedio mnogo iz područja narativnih tehnika, epskoga pjesništva i religije (mitologije, teologije i astrologije).

Inače, kada govorimo o Akadanima, teško je razlučiti Asirce i Babilonce, jer se, s gledišta etnografije, jezikoslovlja, mitologije, navika i običaja, zapravo radi o istom narodu. U zemljopisnom smislu, Asirija je obuhvaćala sjeverne i središnje dijelove Mezopotamije, između rijeka Eufrata i Tigrisa, dok je južni dio prostora, sve do Perzijskog zaljeva, tvorio područje koja se nazivalo najprije Babilonijom, a poslije Kaldejom.

Izvore za asirsko-babilonsku povijest mogli bismo razvrstati ovako: 1) Stari zavjet, 2) grčki, latinski i istočni pisci, 3) spomenički natpisi i glinene pločice s klinopisom pronađene tijekom arheoloških iskopavanja. No u ovom radu nemamo nakanu prikazati nekoliko tisućljeća mezopotamske povijesti, pa će zasad biti dovoljno iznijeti povijesnu skicu, sažetu na najvažnije pojave i događaje:

SUMERCI (3500–2000 pr.n.e.)

oko 5400. pr.n.e.	Mnoštvo zemljoradničkih sela u donjoj dolini Tigrisa i Eufrata.
oko 3500. pr.n.e.	Osniva se Uruk, prvi sumerski grad.
oko 2850. pr.n.e.	Osniva se Ur.
2300–2000. pr.n.e.	Akadani kralja Sargona vladaju nad donjom Mezopotamijom (također i nad zemljom Sumerom).
oko 2200. pr.n.e.	Procvat sumerskog grada Lagaša.
oko 2140. pr.n.e.	Ur osvaja Uruk, Lagaš i druge sumerske gradove.

BABILONIJA (2000–1750 pr.n.e.)

- oko 2000. pr.n.e. Osniva se Starobabilonsko carstvo u Mezopotamiji.
 1792–1750. pr.n.e. Hamurabi vlada u Babiloniji i sastavlja svoj zakonik.

NAJEZDE IZ AZIJE (1600–500 pr.n.e.)

- 1600–1300. pr.n.e. Željezno doba. Hetiti vladaju nad Mezopotamijom.
 1300. pr.n.e. Egipatska vojska slama moć Hetitskog kraljevstva.
 1300–612. pr.n.e. Mezopotamija je u rukama Asiraca, koji osnivaju svoju prijestolnicu u gradu Ninivi.
 612. pr.n.e. Medi (Perzijci) i Kaldejci istjeruju Asirce i osnivaju Novobabilonsko carstvo.
 612–539. pr.n.e. Novobabilonci vladaju nad Mezopotamijom. U njihovoj prijestolnici živi 800.000 stanovnika.
 539. pr.n.e. Perzijci napadaju Mezopotamiju, nad kojom zavladaju.

NAPADI I NAJEZDE POSLIJE (331 pr.n.e. – 800 n.e.)

331. pr.n.e. Grci i Makedonci, pod vodstvom Aleksandra Velikoga, napadaju Mezopotamiju i zavladaju njome.
 313–192. pr.n.e. Grčka dinastija Seleukida.
 192–189 pr.n.e. Ratovi između Seleukida i Rima.
 3. stoljeće n.e. Rimljani okončavaju svoje osvajanje.
 6. stoljeće n.e. Mezopotamija je podijeljena između Bizanta i Novoperzijskog carstva.
 7. stoljeće n.e. Mezopotamiju osvajaju muslimanski Arapi.

U osvjetlovanju povijesti, negdje sredinom petoga tisućljeća pr.n.e., u dolini Eufrata nikao je stanovit broj gradova-država, ili točnije gradova-vladarstava, u međusobnom suparništvu i u takvim uvjetima kulture i napretka da je to područje nazvano »kolijevkom civilizacije« ne samo za semitski svijet, nego i za Egipat. Gotovo je sigurno da narodi koji su nastanjivali tu dolinu nisu pripadali istom fizičkom tipu, nego da su bili različiti i po fizičkoantropološkom tipu i po jezicima na kojima su govorili. Nešto više znamo samo o jednom od tih vrlo drevnih naroda, o ljudstvu poznatu pod imenom Sumeraca, koje je živjelo u gradovima zemlje zvanog Sumer, Sungir ili Sennaar. Upravo su ti ljudi izumili klinopis i zahvaljujući tome znamo da su postojali. Oko 2320. pr.n.e. Lugalzaggisi, sumerski kralj Uruka (u Starom zavjetu Ereka, Post 10,10), hvalio se da vlada nad carstvom koje se prostiralo sve do Sredozemlja. Međutim, Sumerci se postupno stopiše s novim narodom koji je nastanio Plodni polumjesec, nizine između dvije rijeke. Riječ je o Semitima.

Pokraj trećega tisućljeća pr.n.e. veliko Sumersko carstvo počelo se raspadati pod udarcima vanjskih napadača. U Babiloniji, poprištu uzastopnih smjena mnogih plemena, semitsko ljudstvo uspostavilo je prevlast, iako je bilo i neminovnih razdoblja kad je ostalo u sjeni. U plodnoj dolini rasprostranjenoj između Tigrisa i Eufrata, negdje sredinom trećega tisućljeća stare ere, vjerojatno u 33. stoljeću pr.n.e., izdignulo se semitsko pleme Akkadu, i to kao djelo Sargona, koji je – podredivši Sumerce u južnijem području – postao, čini se, i mitskim utemeljiteljem grada Babela (*Bāb-ihu*), odatle i naziv *Babilonija* za taj dio Zemlje između dviju rijeka.¹⁴ Prevođeci svoje voj-

¹⁴ To je ime iz lat. *Babel –elis*, hebr. *Babel* (בבל). Na babilonskom grad se zvao *Bāb-ihu*, 'vrata boga [Marduka]', odnosno *Bāb-ilani* 'vrata bogova', odakle potječe grč. Βαβυλών > lat. *Babylonia*. Ostaci grada nalaze se blizu obale Eufrata, 50 km južno od Bagdada. Najbliže je današnje mjesto selo Hille.

ske prema sjeveru Eufrata, sve do »cedrove planine« (Amanus), Sargon je stigao do Asirije i Male Azije, postavši tako gospodarom prostrane vladavine. Tzv. »Legenda o Sargonu Akadskome« (oko 2300. pr.n.e.) prenosi njegove navodne riječi:

1. Ja sam Sargon, moćan kralj, kralj Akada,
2. Majka mi bješe niskoga staleža, oca ne poznah;
3. Braća moga oca življahu u brdima.
4. Moj je grad Azumpuiranu, smješten na obali Purattua [Eufrata],
5. Moja majka niskoga staleža začu me, rodi me tajno.
6. Stavi me u košaru od vrbova pruća, začepi otvor smolom,
7. Stavi me u rijeke koje me ne utopiše,
8. Rijekc me nosaše, nosaše do Akkija, navodnjara.
9. Akki navodnjar, iz dobrote srca svog, izvuče me,
10. Akki navodnjar podiže me kao da mu bijah sin,
11. Akki navodnjar zaposli me kao svoga vrtlara;
12. Kad bijah vrtlar, božica Ištar bijaše mi sklona,
13. I četiri godine bijah vladar kraljevstva.
14. Narodu crnoglavaca¹⁵ naređivah, [nad njim] vladah;
15. Snažne planine brončanim kopljima razorih [??]
16. Podoh do gornjih planina;
17. Izbih na donje planine;
18. Triput opsjedah morsku zemlju;
19. Dilmun osvojih [??].
20. Sve do velikoga [boga] Durilu podoh,... [?]
21. [...] izmijenih [...]
22. Ma kakav će kralj biti slavljen poslije mene.
23. [...]
24. Da vlada, da upravlja nad narodom crnoglavaca
25. Da razara moćne planine brončanim kopljima;
26. Da se uspinje do gornjih planina,
27. Da izbija na donje planine;
28. Da tripud opsjedah morsku zemlju;
29. Da osvaja veliki Dilmun;
30. Da se uzdiže do velikoga Durilua¹⁶

Bitan dio Sargonove politike – a također i jedan od razloga njegova uspjeha – bilo je to što je na ključne položaje postavljao članove svoje obitelji. Zapisao je: »sinovi Akada imaju ulogu *enki* ('ovlasti vladanja') u zemljama«. Njegova kći Enheduanna postala je svećenicom u gradu Uru u obredima mjesnih bogova, među kojima

¹⁵ Naziv 'crnoglavci' (sumerski SAG-GI₆, akadski *šalmāt qaqqadim*) jest izotznačnica za 'narod' (*nišū*), što su isprva koristili Sumerci (SAG 'glava', GI₆ 'crn, taman') za označavanje sebe samih, a to su onda preuzeli i Akadani (*šalāmu* 'crn, taman', *qaqqadu* 'glava').

¹⁶ George A. Barton (1920: 310). Inače, prisjetimo se da je prema Starom zavjetu (Izl 1,8 i dalje) egipatski faraon izdao naredbu »hebrejskim babicama« i zatim »svemu [svom] narodu« da se muška novorođenčad Izraelaca mora ubiti i baciti u Nil, jer ga je zabrinuo preveliko množenje tih stranaca. No jedna je Hebrejka, rodivši »krasna sina«, odlučila ga zaštititi od faraona. Skrivala ga je tri mjeseca. No ne mogavši to dalje činiti, Jokebeda je napokon odlučila predati dijete nilskim vodama, pa ga je položila u košaricu oblijepljenu »smolom i paklinom«. Dijete će spasiti upravo faraonova kći, te ga zatim dati na dojenje baš njegovoj vlastitoj majci. Sličnosti te priče s legendom o Sargonu, dvije tisuće godina starijom, vrlo su očite: tajno rođenje, košara, smola, spasonosna rijeka, budućnost djeteta na dvoru.

su se isticali Inanna (sumersko ime akadске božice Ištar) i An (sumersko ime akadskog boga Anuma). Radi se o veoma važnu položaju u južnoj Mezopotamiji. Svećenica Enheduanna ujedno je i jedan od rijetkih pisara iz toga vremena čije nam je ime poznato. Napisala je djelo poznato pod nazivom »Hvalospjev Inanni«. Na kraju ju je mjesno svećenstvo istjeralo, ustvrdivši da ju je kralj postavio na svećeničko mjesto protiv volje građana. Zatim, još jedan čimbenik Sargonova uspjeha u stvaranju centralne vlasti ležao je u tome što su ovlaštene dužnosnici uvijek dobivali njegove naredbe u pisanome obliku, a prema nama poznatim tekstovima – može se reći i da je prvi put u povijesti stvorio profesionalnu vojsku, sastavljenu od 5400 ratnika. Čak je i trgovina bila centralizirana u Akadu. Brodovi, pristigavši iz Perzijskoga zaljeva, morali su se usidriti uz gat u luci Akada.

Sargona su naslijedila, uzastopno, dva njegova sina. Prvi se zvao Rimuš i drugi Man-ištuš. ¹⁷ U dugom natpisu na steli od crnog diorita ¹⁸, pronađenoj u Susi (i danas izloženoj u Louvreu), svjedoči se o pobjedama drugoga sina nad »32 grada s onu stranu mora« (tojest u Perziji). Među tim gradovima spominje se Anšan u pokrajini Fars, što će reći prijestolnica Elamaca. Sargon, ili možda njegov unuk Narām-Sîn (= 'onaj tko ljubi Sina /boga Mjeseca', oko 2275. pr.n.e.) razorio je i Eblu, pa je sjeverno područje Sirije ušlo u Akadsko carstvo. Narām-Sîn uzeo je naslov *šar kibrāt arba'im*, »gospodar četiriju četvrtina /ili strana/ [svijeta]«, što je trebalo značiti da mu je carstvo bilo veće od države njegova djeda Sargona. Također se dao proglasiti bogom, jer se u nekom trenutku njegove vladavine uz njegovo ime pojavila odredbena čestica *ilu* 'bog', koja se obično rabila samo za imena božanstava. Tekstovi u kojima se ta čestica pojavljuje kraj njegova imena odnose se na završno razdoblje njegove vladavine, kad je Narām-Sina zabrinjavalo približavanje neprijatelja, među kojima se isticao planinski narod iz sjevernoga Irana, Gutejci (= *Guti* ili *Quti*) koji su pokušavali prodrijeti u Babiloniju. Moć Akada ustupila je pred naježdom surovih Gutejaca, koje su sumerski i akadski natpisi opisivali kao barbare na razini ispod ljudske:

»Neuvršteni među narodima, nesmatrani dijelom zemlje
Gutejci ne poznaju nastambe,
Imaju ljudske nagone ali pseći razum i majmunska obličja.«

U znamenitu spjevu »Prokletstvo Akada« ¹⁹ – koji je nastao stotinjak godina poslije tih zbivanja – opisuje se pljačka Akada, uz tvrdnju da se taj grad neće nikada obnoviti. No narod se i dalje nazivao akadskim. Tekst govori o usponu i padu Akada, premda arheolozi nisu uspjeli utvrditi točnost opisanih događaja. Narām-Sîn je navodno počinio svetogrđe protiv sumerskog narodnog božanstva, Enlila, gospodara svijeta i vladara bogova. Kralj je nakanio podići hram božici Ištar u Akadu, no – i nakon što se posavjetovao s drobgledima ²⁰ radi upoznavanja volje

¹⁷ To ime na akadskom znači 'onaj tko je s njim', što možda znači da je riječ o braći blizancima.

¹⁸ Diorit je vrlo tvrda eruptivna stijena nalik na granit, vrlo raširena, uglavnom tamne boje i prikladna za obradu i glačanje. Naziv potječe od grč. διορίζω, 'ograničiti, omediti', jer se često rabio kao građevinski i ukrasni materijal.

¹⁹ Za prijepis i prijevod teksta – v. Cooper, 1983.

²⁰ Divković je predložio prijevod 'drobgled' za lat. *extispex*, tj. za gatačelja koji pokušava otkriti predznake budućnosti, pregledavajući utrobe žrtvovanih životinja.

bogova – i dalje su se pojavljivali loši predznaci²¹. Prema predaji, da bi dobio povoljan odgovor, Narām-Sîn je napao i opljačkao svetište Enlila, tj. njegov Ekur (sumerski *e*, 'zgrada, hram' i *kur* 'brdo, planina') u svetom gradu Nippuru. Grijesi oca platit će se padom Akada za vladavine njegova sina Šarkališara (= *šar-kali-šarrī*, 'kralj svih kraljeva'), kad je radi osvete upravo bog Enlil pokrenuo Sumeraca u napad na Akadsko carstvo. Ta priča zacijelo dobro odražava gledište Sumeraca, jer su često Sumerci bili takmaci Akadana u političkim pitanjima, a nadalje jer je većina pločica s tekstom o povijesti »Prokletstva Akada« nađena u ruševinama sumerskoga grada Nippura. Treba reći, međutim, da arheološka istraživanja nisu utvrdila nikakva oštećenja na Enlilovu Ekuru u dotičnom razdoblju. Štoviše, cigle s Narām-Sînovim imenom svjedoče o tome da je on obnovio taj hram. Dakle, bit će da je Narām-Sîn stekao loš glas tek mnogo poslije.

Sumerski živalj doživio je nov procvat u idućem, povijesnom vremenu, nama manje poznatu. Riječ je o kraju razdoblja centralizirane vlasti, no to ne znači da je uslijedio potpun slom akadске civilizacije. Najvažniji gradovi-države bile su Lagaš i Uruk, a dio prostora bio je pod nadzorom Gutejaca. Područje oko Akada nalazilo se pod zaštitom vladara spomenutih u Popisu sumerskih kraljeva. Jedan od poznatijih poglavara jest Gudeja iz Lagaša, koji je stolovao dvadeset godina malo prije početka vremena Treće dinastije Ura. Začudo, taj vladar nije spomenut u Popisu sumerskih kraljeva, iako se njegovo ime nalazi u drugim popisima kraljeva iz toga razdoblja, kao i na mnogim pronađenim natpisima koji potvrđuju samostalnost njegova grada-države. Gudeja je bio jedan od nasljednika Akadskog carstva, i – neovisno o svojoj podređenosti Gutejcima – kontrolirao je znatan dio južne Mezopotamije (Ur, Uruk, Nippur). Za njegove vladavine primjećuje se jaka graditeljska djelatnost (ponajprije u odnosu na vjerska zdanja). Uspješnost njegove vlasti počivala je na razvitku zemljoradnje i trgovinskih odnosa sa susjednim zemljama. Arheolozi su pronašli mnoštvo spomeničkih i zavjetnih natpisa Gudeje i dvadesetak kipova od diorita koji ga prikazuju u molitvenom stavu. Smatralo ga se zemaljskim predstavnikom boga Ningirsua, a poslije smrti bio je proglašen bogom. Važan korpus tekstova čine njegovi glineni valjci ili pečati (označeni kao valjak A i B), otkriveni u naslagama temelja hrama Eninus, posvećenom bogu Ningirsuu i na kojima su opisana Gudejina djela. Tih ukupno 1300 redaka tih tekstova predstavljaju danas najpotpunije književno djelo na sumerskome jeziku i neophodno pomagalo za naše razumijevanje toga jezika.²²

U posljednjem stoljeću trećega tisućljeća pr.n.e. konsolidiralo se sumersko naslijeđe prethodnih stoljeća. U tom razdoblju, koje se katkad označava kao vrijeme »novosumerskog preporoda«, nije uslijedio povratak na stanje Sumerskog carstva, već se ponajprije radilo o *obnovi* sumerske kulture i književnosti. Tijekom posljednjeg stoljeća tog tisućljeća nije nastala neka drukčija književnost, jer su kraljevi Treće dinastije Ura – tj. Ura III – pripisivali važnost samo sumerskoj književnosti, o čemu svjedoče veliki arhivi pronađeni u mjestima Umma, Pezrihdagan i Gursu. Govorni idiom bio je akadski, jer je sumerski već bio mrtav jezik, no ostao

²¹ Misli se na latinski pojam *omina* – jedn. *omen*, 'predznak, odgovor'.

²² Jezik tih izvora točnije se određuje kao novosumerski. Zapravo, naše znanje o sumerskome potječe ponajprije iz tekstova pisanih u doba kad je sumerski već bio mrtav jezik.

je u tom dobu jezik pismenosti više-manje slično kao što je i latinski ostao jedinim jezikom pismenosti dugo vremena nakon nestanka Rimskog carstva. Razdoblje Ur III zastupljeno je s preko 100.000 glinenih pločica, od kojih je samo manji dio podrobno proučen.

Treća dinastija Ura obuhvaća pet kraljeva te ukupno 109 godina njihove vladavine. Utemeljitelj dinastije bio je vojskovođa Urnammu, koji je uzeo naslov kralja Sumera i Akada. Prema vlastitim tvrdnjama, nakon što je bio postavljen na mjesto upravitelja Ura, Urnammu je poveo pobunu i porazio kralja Uruka, Utuhengala i kralja Lagaša, Nammahanija. Povrativši zatim red i zakon, uspio je posljednji put u povijesti stvoriti sjedinjeno, dobro uređeno sumersko-akadsko carstvo. Premda je poticao centralizaciju vlasti, zauzeo se i za mjesne interese gradova što su mu bili podređeni, a podigao je i niz hramova u drugim gradovima. Urnammu je gradio zigurate²³, s po tri razine i najvjerojatnije s hramom na vrhu, i to od nepečenih cigli²⁴ na koje bi se utiskivalo ime grada, ime gradskoga boga i ime hrama. Ponovno je izgradio te proširio također jedan od najslavnijih hramova u drevnosti – Enlilov Ekur u Nippuru. Pomake koje je on ostvario u hramogradnji predstavljale su novine koje će se rabiti tijekom mnogih idućih stoljeća. Primjerice, bajkoviti »babilonski toranj« (6. stoljeće pr.n.e., tj. oko petnaest stoljeća poslije) vjerojatno je nastao uz primjenu istih graditeljskih tehnika.

Konac epohe Treće dinastije Ura izazvao je napad Elamaca oko 2004. pr. n.e.²⁵ No taj je napad vjerojatno imao tako porazne posljedice zbog unutarnjih razmirica u Sumeru i Akadu. Elamci su osvojili prijestolnicu Ur i svrgnula vladara. U tome su im pomogli nomadi iz zapadne pustinje – Amorejci.²⁶ Tijekom napada mnogi arhivi pisanih izvora ostali su pokopani pod ruševinama, što ih je očuvalo za buduće istraživače.

Razdoblje nakon sloma Ura III naziva se starobabilonskim (2000–1600. pr.n.e.). To je vrijeme poznato iz mnoštva glinenih pločica, poglavito po pismima iz područja međunarodne diplomacije i dopisivanju između različitih mjesnih vladara. Sve veći broj zemalja počeo je tada rabiti klinopis, primjerice Mari na srednjem Eufratu, zapadnom središtu moći Elama. Akadski idiom kojim se govorilo u Babiloniji nosi naziv starobabilonski, dok se govor sjevera, uz gornji Eufrat, naziva staroasirski. Tekstovi su napisani na akadskom, no primjeri s višim sadržajem iz razdoblja 2000–1800. pr.n.e. još su uglavnom dvojezični. Naime, sumer-

²³ Naziv *zigurat* ili *ziqqurat*, prema akadskom *zaqaru* 'biti visok', označuje hramovske tornjeve građene ciglom (uvjetno »piramide«), sa svetištima na vrhu i vanjskim prilaznim stepeništem.

²⁴ Bile su to cigle tipa *abode*, dakle izrađene od gline ili blaga pomiješanog sa slamom i sušene samo na suncu. Naziv *adobe*, koji je inače i stručni naziv u arheologiji, potječe preko španjolskoga od arap. *طوب* *tūb*, 'cigla', s dodatkom arap. člana *al*.

²⁵ Elamci su bili drevno mezopotamsko ljudstvo, smješteno zapadno od Tigrisa s glavnim središtem u Susi. Njihov je jezik bio aglutinativan, a poznat je iz tri različite faze: u prvoj se pisao hijeroglifima i u posljednjoj klinopisom. Neki znanstvenici smatraju da je elamski bio srodan kavkaškim jezicima, dok drugi predlažu srodnost s dravidskim jezicima.

²⁶ Amorejci – pretkanaanski živalj Palestine i često spomenuti u Bibliji – razmatraju se danas kao stanovnici drevne Sirije. Njihov etnonim potječe preko hebrejskog אמרִי *emōrī* od akadskog *amuru* »zapad«.

ski je i dalje akademski jezik i prvi stupanj koji su učenici morali naučiti u školama (zapravo, kako svjedoče školske pločice iz Ura i Nippura, u tim su se školama često proučavali matematički zadaci i sumerska gramatika).

U starobabilonskom dobu primjećuje se širenje nekih etničkih skupina, poput Amorejaca. Oni se spominju već u najstarijim tekstovima, no između 2000. i 1500. pr.n.e. vrlo se često navodi njihov etnonim. Bili su polunomadski narod koji je postupno prelazio na sjedilački način života, sa staništima uz srednji i gornji tok Eufrata. Nije očuvano ništa o amorejskom jeziku, jer su ti ljudi ostali nepismeni. Međutim, drukčija struktura njihovih imena u odnosu na akadške (tj. istočno-semitske) primjere upućuje na to da je riječ o zapadnosemitskom življu. Amorejci su se uspjeli brzo integrirati u akadsko društvo, a čini se da su napustili i svoj jezik. Između 2000. i 1800. pr.n.e., u tzv. razdoblju Isin–Larsa (srednjobrončano doba), mnogim je Amorejcima pošlo za rukom prodrijeti u visoke društvene slojeve i postali su vladari. Kraljevi iz dinastije Isina, koji su uspostavili nadvlad nad južnom Mezopotamijom, često su imali imena amorejskog podrijetla. Pod njihovom su vladavinom nastali tekstovi »Kraljevskih himni«, najduži i najbolje očuvani primjerci iz toga vremena. U njima se slavi, primjerice, sveti brak koji se svake godine sklapao između kralja i svećenice božice Inanne–Ištar radi osiguravanja rodosti polja i blagostanja kraljevstva.

Potkraj starobabilonskog razdoblja, sumerska se tradicija postupno gasila. U školama se prednost sada davala pisanju na akadškome – i premda je i dalje bilo sastava također na sumerskome, potonji često nisu u vezi sa starom sumerskom književnošću, a u gramatici primjetne su mnoge pogreške.

Prva babilonska dinastija (18–16. stoljeće pr.n.e.), s prijestolnicom u Babelu, potekla je, dakle, iz amorejskog plemena. Vrhunac moći ostvarila je pod svojim najvažnijim vladarom, Hamurabijem (1728–1686. pr.n.e.). Iako nadahnut težnjom za prevlasti, kako nad južnim područjima tako i nad Sabartom (= Asirijom) na sjeveru, Hamurabi (= *Hammurabi*, *Hammurappi*) provodio je mudru politiku mira, što se odrazilo u pojavi odličnoga spomenika – *Zakonika*, koji je prepun pravnih odredbi što svjedoče o društvu na visokom stupnju upravne, dažbinske i trgovinske razvijenosti, te o državnoj intervenciji radi rješavanja problema javne dobrobiti.

Arheolozi su iskopali glasoviti Hamurabijev *Zakonik* u Susi 1902. godine. Tekst je uklesan na dioritskom valjku, koji je bio prenesen iz Babilonije u Elam oko 1100. pr.n.e.

U predgovoru stoji:

»Kada su uzvišeni Anu, kralj Anunakâ, i Bel, gospodar neba i zemlje, onaj koji određuje sudbine zemlje, povjerali vlast nad svim ljudima Marduku... kada su izustili ugledno ime Babilonije, učinivši je glasovitom u svim kutovima svijeta, te u njezinu središtu postavili kraljevstvo predodređeno vječnom trajanju, s temeljima postojanima kao nebo i zemlja – u to su vrijeme Anu i Bel pozvali mene, Hamurabija, plemenita poglavara, štovatelja bogova, da učinim kako bi pravda prevagnula u zemlji i da uništim zločinca i krivca, da učinim da jak ne bi tlačio slaboga..., da bi se zemlja osvijetlila i dobrobit naroda porasla. Ja sam Hamurabi, vladar kojega je Bel imenovao, onaj koji je donio dobrobit i blagostanje, onaj koji je sve dovršio za Nippua i Durilua... onaj koji je dao život gradu Uruku, koji je dao vodu u obilju njegovim žiteljima;... onaj koji je uljepšao grad Borsippu... koji je uskladištio žito za moćni Uraš;... koji je pomagao svoj narod u doba gladi, onaj koji je vlasništvo učinio sigurnim u Babiloniji, vladar naroda i sluga, kojega su djela ugodna [božici] Anunit...«

Hamurabijev *Zakonik* višerodna je smjesa, jer povezuje najprosvjećenije zakone s najsurovijim barbarskim kaznama te spaja božje kušnje sa složenim pravnim postupcima. No, unatoč tome, taj pravosudni predložak od ukupno 285 odredbi, spojenih u redoslijedu koji se čini sasvim slučajnim, napredniji je od zakonskih razrada koje su Asirci primjenjivali više od tisuću godina poslije.

Hamurabijevo je ime amorejsko ('*Hammu* [= bog Amorejaca] jest velik'), a upravo je on osigurao gradu Babilonu predvodničku ulogu diljem Mezopotamije. Za njegove vladavine gradovi kao što su bili Mari (na srednjem Eufratu), Aššur (uz obalu srednjeg Tigrisa) i Larsa imali su osobito važnu ulogu. U Mariju, zbiralištu akadsko-sumerske kulture, nađeno je tisuća i tisuća pisama iz prepiske između pojedinih vladara. Na kraju je sam Hamurabi opljačkao i spalio Mari, 1760. godine pr.n.e. Zahvaljujući požaru, većina nepečenih glinenih pločica, pohranjenih na drvenim policama, nenamjerno se ispekla i postala time tako trajna da je stigla do nas u gotovo potpuno očuvanu stanju. Hamurabijevi neprijatelji bili su Zimrillin, kralj Marija (1780–1760. pr.n.e.), Šamši-Adad, kralj Aššura (1810–1785. pr.n.e.) i Rim-Sim, kralj Larse (1825–1765. pr.n.e.). Inače, tijekom njegove vladavine dvije kulturne sastavnice mezopotamske civilizacije, što će reći Asirci i Babilonci, ostvarile su potpunu i skladnu fuziju. Prva babilonska dinastija vladala je oko dva stoljeća, dakle do 1530. pr.n.e.

Osam godina nakon Hamurabijeve smrti, Kasiti (ili Kosejci), narod iz gorja na sjever od Babilonije, napali su babilonsko područje, opljačkali ga i povukli se, te zatim, za dulje vremena, nastavili s upadima. Na koncu su se nastanili u Babiloniji kao osvajači i vladari. Kasiti su bili nesemitski živalj, možda iz indoevropske skupine, a vlast im je trajala šest stoljeća.

Središte političkoga razvitka u drugoj polovini drugog tisućljeća stare ere nalazilo se u južnoj Mezopotamiji. Međutim, bilo je i mnogo drugih važnih središta uz srednji tok Eufrata, što će reći u Asiriji. Povijest Asirije, prema uvriježenoj shemi, dijeli se na doba: a) Staroasirskog carstva – od 1960. do 1400. pr.n.e., b) Srednjoasirskog carstva – od 1400. do 1000. pr.n.e. i c) Novoasirskog carstva – od 884. do 612. pr.n.e. U usporedbi s poviješću Babilonije, imamo manje podataka nego što ih imamo o povijesti Staroasirskog carstva. Arheološka iskopavanja u gradovima poput Aššura ili Ninive razotkrila su palače i knjižnice, ali najstariji arheološki slojevi teško su dostupni. Primjerice, u Aššuru stratigrafska razina koja odgovara starobabilonskoj epohi danas se podudara s razinom podzemnih voda.²⁷ Kraljevi asirskih gradova bili su svojedobno vazali Sargona Akadskog. No u razdoblju Isin–Larsa, kad je središnja vlast oslabila, asirski gradovi postali su samostaljniji. Oko 1900. pr.n.e. imali su i trgovačke ispostave u Anatoliji²⁸, u pokrajini Kapadokiji²⁹. Potonja je bila matična zemlja Hetita.³⁰ Zapravo, većina naših poda-

²⁷ »Freatska bora« stručni je naziv za podzemni vodostaj.

²⁸ Toponim je grčkog podrijetla – prema grč. ἀνατολή 'istok'.

²⁹ Naziv pokrajine perzijskog je podrijetla. Najstariji oblik, *Katpatuka*, navodi se u staroperzijskim natpisima i znači 'zemlja (naroda) Duha (ili Tuha)'. Inače, postoji i pučka etimologija po kojoj taj toponim znači 'zemlja lijepih konja'.

³⁰ Etnonim je izveden iz hebrejskog חִטִּי *ḥittī* (Post. 15,20) i posredno od anatolskog oblika *hatti*. Njime se označuje jedan od velikih indoevropskih naroda Male Azije, koji je u drugom tisućljeću pr.n.e. uspostavio

taka o najstarijem razdoblju Staroasirskog carstva dobiveno je iz vrlo važne zbirke glinenih pločica, otkrivene u mjestu Kaniš (nalazište Kültepe, na turskom 'pepelni humak'), kod grada Kayserija na anatolskoj visoravni.

Oko 1600. pr.n.e. hetitski kralj Muršili I. napao je sjevernu Siriju, što je prouzrokovalo i znatna razaranja. To je područje gradova Alalaha, Aleppa i Eble (potonja u svojoj amorejskom fazi). No već je dva stoljeća prije započela seoba naroda iz Sirije prema jugu, koja će se konkretizirati i u prodorima Hiksa u Donji Egipat. Hiksi su 1674. pr.n.e. podredili Donji Egipat i zatim zadržali vlast u zemlji preko stotinjak godina.³¹ Među narodima koji su se pridružili družinama Hiksa, zacijelo su se nalazili i Hurijci.³² Ti su ljudi, iako sami drukčijeg podrijetla, djelomično bili pod vlasti i utjecajem Arijaca.³³ Od Arijaca su Hurijci naučili konjanstvo i uporabu lakih kola za ratne svrhe, što su sa svoje strane prenijeli na Egipćane i raširili po Siriji i Mezopotamiji. Osnovavši Kraljevstvo Mitani, sa središtem istoč-

svoju vlast nad prostranim područjem u bazenu anatolske rijeke Kizil Irmak i također u sjevernoj Siriji, gdje su Hetiti držali Halpu (Aleppo) e Karkemiš. O njihovim odnosima s narodima Mezopotamije odlično svjedoče tekstovi u klinopisu iz asirskog arhiva u Kanišu. Između 1800. i 1700. pr.n.e. sposoban hetitski poglavar Anitta, kralj Kuššara, proširio je svoju vlast nad drugim hetitskim središtima, primjerice nad Hattušom (danas Boğazköy) i Nēšom, kamo je preselio svoje sjedište. Poslije je u Kuššaru kraljevo Labarna, utemeljitelj Starog hetitskog carstva, čiji je nasljednik Hattušila I (oko 1650–1630 pr.n.e.) ostavio zanimljiv politički testament. Njega je naslijedio Muršili I, koji je premjestio prijestolnicu u Hattušu, osvojio Aleppo te ratovao protiv Babilonije i hurijskih plemena. Posljednji vladar staroga carstva, Telepinu, ostavio je spis o sklopu mjera vezanih za ustoličenje vladara. Nakon razdoblja propadanja, istodobno s vremenom prodora Hiksa u Egipat, oko 1450. nastalo je Novo hetitsko carstvo. Šireći se prema Siriji, Hetiti su naišli na otpor hurijske države Mitani i Egipta, no Šuppiliuma I., najznačajniji hetitski vladar, odnosio se prema tim zemljama kao prema sebi ravnima. Pod idućim vladarima, carstvo je postupno propadalo i, na početku 12. stoljeća stare ere, napokon nestalo. Hetitska je civilizacija preživjela u državicama jugoistočne Male Azije i u sjevernoj Siriji (Malatya, Karkemiš, Aleppo), gdje se, među inim, već širio aramejski jezik. Te su državnice, katkad u međusobnom savezništvu, pružale otpor napadima Asiraca, ali ih je do konca 7. stoljeća pr.n.e. Asirija ipak podredila.

³¹ Hrvatski naziv »Hiksi« izveden je prema grč. Ὑκσός ili Ὑκουσός – što i nije najsigurnije rješenje, jer je izvorni egipatski oblik uključivao dvije sastavnice. Prema tvrdnji egipatskog svećenika Manetona, naziv je na svetom jeziku Egipćana značio 'kraljevi pastiri', navodno jer je prva sastavnica *hyk* značila 'kralj' i druga *sos* 'pastir' (usp. Josip Flavije, *Contra Apionem*, 1: 14). No neki današnji autori smatraju da bi prvi dio mogao značiti 'zarobljenik'. Bilo kako bilo, riječ je o stranom i povjesničarima još nejasnom življu koji je prodirao i nastanio se u Donjem Egiptu između 1780. i 1570. pr.n.e. Prijestolnica im se nalazila u Avarisu (= možda Tanis, egip. Djanet), a vladari su im nabrojani u popisu faraona (dinastije 15, 16. i 17). Prvi faraoni 18. dinastije, Kamosé i Aḥmoše, protjerali su Hikske natrag u Aziju.

³² Hurijski narod širio se diljem Prednje Azije u drugom tisućljeću stare ere (u Anatoliji, Siriji, Palestini, Mezopotamiji, Armeniji), no već je postao važan na koncu trećega tisućljeća. Hurijske jezgre pomiješale su se s različitim narodima u granicama država drugih naroda, poput Hetita, ali su i sami utemeljili važnu državnu tvorevinu – Kraljevstvo Mitani, koje je doživjelo procvat između 1500. i 1350. pr.n.e. Glavni grad hurijske civilizacije bila je Edessa, zvana Ūrhōy na aramejskom i Ὀρρόνη na grčkom. Ta je civilizacija nalikovala asirskoj i hetitskoj. Hurijci su ostavili o sebi zorna svjedočanstva u vidu kiparske umjetnosti (kipovi i reljefi) i klinopisne epigrafije. Njihov aglutinativni jezik govorio se unutar granica hetitske države, a imao je i osobitu varijantu u Mitaniju. Hurijska društvena struktura bila je feudalnog tipa. U pravu se primjećuje uglavnom babilonski utjecaj, premda je bilo i osobitosti (primjerice, simbolička ženidba).

³³ Prema sanskrtskom *aryā* – 'gospodar'. Prema danas već napuštenoj teoriji, Arijci su navodno bili prenositelji civilizacije i indoevropskih jezika.

no od Eufrata, Hurijci su dugo vremena držali prevlast u Siriji, kako to potvrđuju arheološke iskopine u nalazištu Azu (danas Tell Hadidi) na lijevoj obali jezera Assad. Vrhunac hurijske (mitanske) moći uslijedio je u 15. stoljeću stare ere.³⁴ No nastavio se razvitak drugih naroda, pa je u 14. stoljeću pr.n.e. Sirija postala poprištem nametanja između najmanje četiri velike sile. Prvo su iskoračili, dakako, Hurijci – oni su održavali prijateljske odnose s Egiptom. I faraoni XVIII. dinastije, poslije istjerivanja Hiksa, uspostavili su veliko područje egipatskog utjecaja u Palestini i Siriji. Slijedilo je proširenje Hetita. Pod vodstvom Šuppiluliume I. (1375–1335. pr. n.e.), Hetiti su porazili Mitani i zavladaali nad sjevernom Sirijom i njezinim glavnim središtima – Aleppom i Karkemišem. A zatim, za vladavine Aššur-Uballita I., i Asirsko carstvo uključit će se u borbu za prevlast.

U tom su razdoblju nastala i pisma iz Tell-el-Amarna, iz kojih se jasno vidi kako je egipatski utjecaj u Siriji slabio, poglavito u doba faraona »krivovjernika« Ehnatona, i kako se razvijalo spomenuto suparništvo između velikih sila. Egipćani i Hetiti nastavili su međusobne borbe do 13. stoljeća stare ere, tj. do bitke kod Kadeša (oko 1290. pr.n.e.), nakon koje su sklopili sporazum s ciljem održavanja stečenih pozicija. S druge strane, Asirija se uspjela osloboditi vazalstva koje joj je nametnuo Mitani, pa je zatim anektirala tu državu. I ne samo to: Asirci su se osjetili dovoljno snažnima da osvoje Babiloniju. Dakle, u tom vremenskom isječku u Mezopotamiji se razvila i raširila asirska prevlast, i to sve do Babilonije, gdje se u 13. stoljeću Asirac Tukulti-Ninurta dao okruniti za kralja. No nakon toga asirski je kralj ostavio Babiloniju pod upravom vlastitih kneževa, premda u vazalstvu prema Asiriji.

Malo nakon tih zbivanja, Hetite je iz njihove maloazijske prijestolnice pome-la najezda »Naroda s mora« – napadača sa zapada, podrijetlom s egejskih otoka i iz drugih područja Evrope. Čini se da se u sklop ostalih etničkih pomaka uključila i jedna indoevropska skupina iz Anatolije, tzv. Novohetiti. Ti su ljudi osnovali nekoliko državnica na području koje će se prozvati »zemlja Hatti«. Osim toga, još u 14. stoljeću stare ere, razni izvori spominju narod Ahlame, prethodnike dalekosežne seobe semitskih plemena poznatih uopćeno kao Aramejci. Do konca 13. stoljeća aramejske državnice već su popunile svu središnju i sjevernu Siriju. Asirci su pokušavali zaustaviti taj prodor, pa je stoga Asirija gotovo bez prekida ratovala s aramejskim državama u Siriji. Zatim, i Asirci i Babilonci vodili su borbe s plemenima Lullubejaca iz istočnih brda kao i s narodima iz zapadnih pustinja. Asirski kralj Tiglatpileser I (*Tukulti-apil-Ešara*, oko 1115–1077. pr.n.e.) porazio je još i Muške, koji su upravo ulazili u dolinu Tigrisa, a njegova je vojska stigla sve do Libanona. Međutim, te pobjede nisu dovele do upravnih promjena, jer su Aramejci, nakon stanovita vremena, uvijek bili kadri uzvratiti udarce. Inače između bitaka, Tiglatpileser se bavljao lovom – jednom se pohvalivši da je ubio čak 920 lavova; uređivao je nacрте za vodogradnje i također skupljao tekstove za najstariju knjižnicu na svijetu. Više-manje istodobno, zbilo se »izlazak« izraelskih plemena iz Egipta. Kad

³⁴ Kraljevstvo Mitani bilo je smješteno u bazenu donjeg Eufrata zapadno od Asirije. Da bi izdržali pred pritiskom Hetita i Asirije, mitanski kraljevi, poput Artatame I. i Tušrate, sklapali su saveze s egipatskim faraonima Tutmozisom IV i Amenhotepom III. S Hetitima se napokon postigao sporazum, no oko 1350. pr.n.e. Mitani je podlegao pred napadima Asiraca.

su u 11. stoljeću stare ere Izraelci utemeljili kraljevstvo s prijestolnicom u Jeruzalemu, Aramejci su u Damasku već uspostavili svoju najvažniju državu. Ratovi kraljeva Jude i Izraela protiv kraljeva Arama jedna su od glavnih tema Staroga zavjeta. Međutim, opasniji neprijatelji Aramejaca, a često i Hebreja, bili su moćni asirski kraljevi. Tiglatpileser I. napao je i opljačkao Babiloniju – i zatim se povukao.

Tijekom iduća dva stoljeća Asirija i Babilonija koegzistirale su. U 11. stoljeću stare ere, Nebukadnežara I. (*Nabu-kudurri-usur*) opjevala je epska pjesma. Sinleqeunnimi iz Uruka sastavio je »humaniziranu« inačicu »Epa o Gilgamešu«, dok je jedan drugi pjesnik opjevao djelovanje božje pravde, temu koja se osobito snažno osjećala u babilonskoj religiji. Tiglatpileserov sin, Aššur-bel-kala (= 'Aššur je gospodar svega', 1074–1057. pr.n.e.) borio se zajedno s Babiloncima protiv Aramejaca, no Aššurnasipal I. (*Aššur-nasir-apli*, 1050–1032. pr.n.e.) nije znao kako očuvati zemlje što ih je osvojio njegov otac. U svojim molitvama, on se žali na nevolje i traži oprost od bogova jer nije znao naučiti svoje podanike kako ih štovati.

Asirski zakoni bili su vrlo strogi i postupak prema ženama bio je osobito gori nego u Babilonaca, Hetita i Izraelaca. U Asiriji muškarci su mogli otpustiti svoje žene bez objašnjenja i bez ikakve isplate potonjima; s druge strane, žene – ako su se našle pod optužbom preljuba – pretrpjele bi kazne i sakaćenja, a kad bi izlazile iz kuće, morale su nositi koprenu (osim prostitutki, kojima je bilo zabranjeno nositi veo).

Unatoč naporima asirskih kraljeva Tiglatpilesera II. (967–935. pr.n.e.) i Aššurdana II. (934–912. pr.n.e.), Aramejci su se već raširili uz rijeke Tigris i Eufrat. Zatim, za svoje vladavine, Adadnirari II. (911–891. pr.n.e.) vodio je mnoštvo ekspanzionističkih pohoda, a sklopio je i sporazum s Babilonijom, koji je trajao osam godina. Njegov sin Tukulti-Ninurta II. iskoristio je neprijateljske napade kao povod za svoje pohode i ujedno je obnovio zidine Aššura. Ekspanziju je nastavio njegov sin Aššurnasipal II. (883–869. pr.n.e.), koji je vrlo često rabio konjicu. Prema poraženim neprijateljima odnosio se krajnje okrutno, pljačkajući sve na što bi naišao: konje, stada, blago. Prisiljavao je poražene da prihvate njegove namjesnike i nametao im je teške godišnje danke. Aššurnasipal je obnovio Kalah, gdje je prenio svoju prijestolnicu, te pozvao gotovo 70.000 ljudi na otvorenje nove palače.

Aššurnasipalov sin Šalmaneser III. (*Šalmanu-ašred*, 858–824 pr.n.e.) osvojio je sjevernu Siriju, iako nije uspio zauzeti Damask. Babilonski kralj Marduk-zakir-šumi zatražio je pomoć od Šalmanesera i Asiraca da bi uklonio opasnost koja mu je prijetila od mlađega brata i da bi obnovio svoje kraljevanje. Pomoć je brzo stigla 850. pr.n.e. Međutim, Šalmaneser je nastavio pohod da bi porazio Kaldejce i od njih ubrao danak, nakon što je opljačkao zemlju Namri.

Iduće godine Šalmaneser je poveo vojsku od 120.000 ljudi protiv grada Arzaškuna, prijestolnice urartškoga kralja Arama (854–844. pr.n.e.). Tom je zgodom pobio 3400 poraženih ratnika. Aram je bio svrgnut i na njegovo je mjesto došao Sarduri I., čija je dinastija vladala Urartuom gotovo dva i pol stoljeća.³⁵ Na kraju svoje vladavine, kralj se bio pobunio protiv Šalmanesera, koji je, prije same smrti,

³⁵ Kraljevi Menua (810–875. pr.n.e.) i Argišti (783–753. pr.n.e.) proširit će Kraljevstvo Urartu, no 736. pr.n.e. Tiglatpileser III. porazit će posljednjeg urartškog vladara, Sardurija III. (753–735. pr.n.e.).

ustoličio svog sina Šamši-adada V. Potonji je uz pomoć Babilonaca pobijedio u građanskom ratu i zatim vladao dvanaest godina. No pokazao je veliku nezahvalnost, napavši i Babilonce i Kaldejce. Grčki su povjesničari ovjekovječili Šamši-Adadovu ženu, Sammuramat, u liku legendarne Semiramide (Σεμίραμις). Poslije smrti muža obnašala je vladarske dužnosti do punoljetnosti svoga sina, Adadnirarija III. Godine 806. pr.n.e. Adadnirari III. napao je Siriju i nametnuo danak Novohetitima, Feničanima, Palestincima i Izraelcima. Nakon smrti, ostavio je za sobom četiri sina nasljednika, ali će samo jedan od njih, Tiglatpileser III, steći povijesnu slavu. Doduše, neki istraživači vjeruju da on i nije bio Adadnirarijev sin, nego asirski vojskovođa koji je nasilno preuzeo vlast. Bilo kako bilo, Tiglatpileser postao je kraljem 745. pr.n.e. te porazio zatim sirijske saveznike Urartua kod grada Arpada i Mede na iranskoj visoravni, izjavivši poslije da ih je »razbio kao posude«. Poražene je zemlje pretvorio u asirske pokrajine. Vojsku je preuredio, zamijenivši regrute stalnim postrojbama iz svih dijelova carstva, a moć mjesnih gospodara slomio je tako što je preinačio upravni sustav, podijelivši pokorene zemlje u male oblasti izravno ovisne o vladaru. Tiglatpileser III. poslužio se također masovnim raseljavanjima kako bi ostvario svoj cilj – što će reći, razbijanje regionalnih zajednica. Primjerice, godine 744. raselio je 65.000 Iranaca i nešto poslije još 154.000. Preselio je i 30.000 Sirijaca na Zagros, dok je 18.000 Aramejaca premjestio s područja Tigrisa u sjevernu Siriju. Dašto, zbog takve se politike širila mržnja prema Asiriji, stvarajući raspoloženje za niz pobuna koje će izbiti tijekom idućih godina.

Propala je jedna opsada Urartua, no Tiglatpileser se okrenuo prema Sredozemlju da bi ugušio pobunu u Palestini koju su pokrenuli gradovi Aškelon i Gaza i da bi skupio danak od Amona, Edoma, Moaba i Jude. Kad je kralj Jude, Ahaz, zatražio njegovu pomoć protiv Damaska i Izraela, Tiglatpileser je osvojio Damask i pola Izraela, a na izraelsko prijestolje u Samariji postavio je Hošeu. Zatim kad su Babilonci izabrali jednog Kaldejca za kralja, Tiglatpileser ga je svrgnuo i 728. pr.n.e. sâm preuzeo naslov kralja Babilonije. No umro je već iduće godine.

Tiglatpileserov sin Šalmaneser V. stigao je jedva tri godine opsjedati Samariju, kad ga je zamijenio Sargon II. (721–705. pr.n.e.), koji će raseliti 27.290 Izraelaca. No prije nego što je Sargon uspio učvrstiti svoju vlast, babilonsko prijestolje prisvojio je Kaldejac, Marduk-apal-iddina II. (u Starom zavjetu, מֶרְדַּךְ בַּלְאֲדָן Merodak-Baladan, v. 2 Kr 20,12 [ili Berodah-Baladan]). Prvi napad Asirije protiv Babilonije bio je odgođen zbog Elama. Deset godina poslije, Sargon je napadao gradove Kiš, Nippur i Dur Arharu, dok se babilonsko-elamsko savezništvo branilo na način sličan modernom gerilskom ratu. Ratovalo se u močvarama, u poplavljenim područjima, na brdima u plemenskim zaleđima. Na koncu se Marduk-apal-iddina, izgubivši podršku Elama, morao predati u svojem plemenskom sjedištu, mjestu Dur-Jakin, koje je bilo zatim sasvim razoreno. Sargon je preselio više stotina Aramejaca i Kaldejaca u Zapadnu Aziju, zamijenivši ih ratnim zarobljenicima iz inih područja. Također je ugušio pobune u Siriji i Palestini, koje je Egipat bio potaknuo, te je osvojio grad Karkemiš, dotad samostalan, pretvorivši njegovu oblast u pokrajinu Asirskog carstva. Godine 714. pr.n.e., nakon dugoga hoda kroz planine Kurdistana, Sargonova vojska iznenada je napala grad Urartu. Urartski kralj dao se u bijeg. Iako se baš tada zbilja i pomrčina mjeseca, što je prestrašilo asirske ratnike,

Sargon ih je uspio uvjeriti da je to loš predznak za neprijatelje, pa je zatim lako zauzeo i opljačkao Musasur, urartski sveti grad. Inače, sjeverno od Ninive, Sargon je gradio svoju novu prijestolnicu. Za taj posao angažirao je desetke tisuća radnika, ali prije nego što ga je uspio završiti, umro je u Perziji, ubijen na ratištu. Njegov sin Sanherib (*Sin-ahheriba*, Sennaherib), vjerujući da je očeva smrt nastupila zbog božje kazne, ostavio je mrtva oca, ne sahranivši njegovo tijelo.

Sanherib je prekinuo gradnju Sargonove nove prijestolnice i, umjesto nje, izgradio je sebi veliku palaču u Ninivi. Zatim se Marduk-apal-iddina ponovno domogao babilonskog prijestolja, ali je bio prisiljen na bijeg kad je Sanheribova vojska porazila združene snage Babilonaca, Aramejaca i Elamaca. Slijedilo je raseljavanje 208.000 Babilonaca. Godine 702. pr.n.e. kraljem u Babiloniji postao je Bel-ibni – no i on je, dvije godine poslije, ustao protiv Asirskog carstva. Na njegovo mjesto Sanherib je postavio vlastita sina, Aššur-nadim-šuma. Tijekom 701. pr.n.e. asirski je vladar na prostoru Sirije porazio savez Feničana, Palestinaca i Egipćana. Judejski kralj Ezekija, u Jeruzalemu, požurio se da isplati Sanheribu danak od »tri stotine talenata srebra i trideset talenata zlata«. No kad se Sanherib pojavio idući put, Ezekija se nije predao i Asirci su prekinuli opsadu Jeruzalema, vjerojatno jer je u njihovoj vojsci izbila kakva pošast – iako je broj od 185.000 mrtvih vojnika koji se spominje u Bibliji po svojoj prilici pretjeran (o povijesti judejskog kralja Ezekiji, v. 2 Kr 18–20; Izl 36–39 i 2 Ljet 29–32).

Sanherib je naredio izgradnju brodovlja u Ninivi i 694. pr.n.e. napao je Elam uz Perzijski zaljev. No Elamci su uzvratili napad, prisvojili babilonsko prijestolje, pa se rat nastavio osam godina. Nakon jedne velike bitke, Sanherib je naredio da se Babilon razori i da se njegovi hramovi opljačkaju. Bilo je to svetogrđe u očima Asiraca, jer im je religija u mnogome bila zajednička s vjerovanjima Babilonaca. Stoga je nastao mit u kojem je sam bog Marduk doveden pred sud zbog svojih grijeha, a u babilonskoj priči o nastanku svijeta (= *Enuma Eliš*) bog Aššur preuzet će mjesto Marduka. Godine 681. pr.n.e. Sanherib je ubijen u hramu Nunurte u Ninivi. Po svojoj prilici, ubojica je bio njegov najstariji sin. No mnogi su tada vjerovali da je Sanheriba stigla božja kazna zbog njegovih grijeha.

Carsko je vijeće zatim izabralo za kralja Asarhadona (Esarhaddon), mlađeg Sanheribova sina, koji je imao podršku asirskih vojskovođa. Njegov je brat u tim okolnostima utekao u Urartu. Asarhadon je naredio ponovnu izgradnju Babilona i babilonskih hramova, dok je s Elamom potpisao mirovni sporazum. Na sjeveru Asarhadon se borio protiv Kimeraca. Potpisao je poslije mirovni sporazum s njima i svoju je kćer udao za skitskog poglavara Bartutu. Kad se 677. pr.n.e. pobunio Sidon, asirski je vladar odrubio glavu gradskom kralju, raselio stanovništvo i predao sidonsko područje suparničkom gradu Tiru. To je omogućilo Asarhadonu da nastavi prema svome najvećem cilju, tj. osvajanju Egipta, gdje su u to vrijeme vladali »Etiopljani« (25. dinastija). Prvi je pokušaj propao. Godine 671. pr.n.e. asirska je vojska na putu prema Memfisu opsjela Tir, koji se bio pobunio. I kad je zauzeo Memfis, Asarhadon je raselio sve Etiopljane; preuredio je sustav ubiranja danka iz 22 egipatske pokrajine i u zemlju je uveo kult boga Aššura. No dvije godine poslije etiopski kralj Egipta, Taharka, koji se bio sklonio na jugu zemlje, podigao je ustanak. Asarhadon se baš vraćao u Egipat da bi ugušio pobunu kad je umro, 669. pr.n.e.

Kao svog nasljednika Asarhadon je prije toga odredio Aššurbanipala. Taj je vladar bio najučelniji od svih asirskih kraljeva i vladao je četrdeset i dvije godine, sve do propasti carstva. Na početku svoga kraljevanja, uputio je vojsku u Egipat i ponovno osvojio Memfis. Taharka je morao opet potražiti utočište u Tebi, a Aššurbanipal je vratio na vlast sva dvadeset i dva poglavara i namjesnika što ih je Asarhadon bio postavio i koje su pobunjenici bili svrgli. No vrlo je brzo otkrio da su i ti namjesnici bili u uroti s Taharkom, pa ih je prognao u Asiriju i poslije kaznio. Jedina iznimka bio je Neho, koga je Aššurbanipal zatim ustoličio u Saisu, povjerivši mu vlast nad Egiptom. Poslije smrti Taharke, njegov nećak Tanutamem pošao je iz Tebe u Memfis, smaknuo Neha (664. pr.n.e.) i porazio egipatske kneževе Delte. Kad se pak asirska vojska vratila da bi ugušila pobunu, Tanutamem se povukao iz Memfisa u Tebu, ali je Aššurbanipal razorio i taj grad, što je Tanutamemena prisililo na daljnji bijeg. Asirski je kralj postavio Nehova sina, Psamtika, za namjesnika u Saisu. Međutim, prema Herodotu, deset godina poslije, uz pomoć jonskih plaćenika, Psamtik je protjerao Asirce iz Egipta, upravo dok je Asirija bila zauzeta ratom s Elamom.

Elam je napao Babiloniju još 664. pr.n.e. Jedanaest godina poslije Asirci su zaustavili i drugi upad, koji je slijedio nakon što je Aššurbanipal odbio izručiti elamskom kralju neke njegove suparnike. Elamski je kralj poginuo na bojištu i Aššurbanipal ga je zamijenio upravo jednim od tih suparnika. Zatim 651. pr.n.e., Aššurbanipalov brat, Šamaš-šum-ukin – kralj Babilonije – pokušao je stvoriti savez s Feničanima, Palestincima, Judom, Arapima, Kaldejcima, Elamcima, Lidijom i Egiptom. Asircima je prepriječio prilaz lukama u Sipparu, Babilonu i Barsippi. Stoga je Aššurbanipal dvije godine držao opsadu Babilona, sve dok Šamaš-šum-ukin nije zapalio vlastitu palaču i sâm poginuo u tom požaru. Novi kralj Babilonije postao je Kandalanu (iako je to možda bilo drugo ime samog Aššurbanipala). Poslije toga, asirski je vladar krenuo protiv pustinjskih Arapa, od kojih je zarobio toliko mnogo deva da je cijena deve u Asirije pala na jedan šekel. Godine 639. pr. n.e. potpuno je opustošio Elam. Elamska prijestolnica Susa bila je razorena i opljačkana. Na to područje osvajač je rastepao sol i sjemenje trnovitog bilja, sa svrhom da se elamska civilizacija, stara već tri tisuće godina, ne bi više nikada uspjela oporaviti. Aššurbanipal je paradirao slavodobitno, dok su tri elamska kneza i jedan kralj iz Arabije vukli njegova kola. Izraelci, Aramejci i Lidijci bili su pokoreni, a Asirija je postala bogata od ratnoga plijena.

Ipak, godine 639. pr.n.e. prekidaju se asirski anali i za tridesetak ljeta nema vijesti o Asirskom carstvu. Medi su napali Asiriju, ali su sjeverni Skiti spasili Ninivu i prisilili Mede na plaćanje danka gotovo trideset godina. A kad je Aššurbanipal (ili Kandalanu) umro 627. pr.n.e., njegovi sinovi, Aššur-etil-ilani i Sin-šar-iškin, pokrenuli su međusobni građanski rat. Iduće je godine Kaldejac Nabopolassar osvojio babilonsko prijestolje i, prema jednom suvremenom ljetopisu, vodio je borbe sa Sin-šar-iškinom prije nego što je ovaj postao kraljem Asirije 623. pr.n.e. Sve u svemu, tijekom dvanaest godina Babilonija i Asirija ratovale su međusobno. Sa svoje strane, Medi su pod vodstvom Kijaksara napali Ninivu 616. pr.n.e., ali su ih Skiti porazili. Doduše, tijekom iduće dvije godine Medi su zauzeli Arraphu i Aššur. A kad su se Medi udružili s Babiloncima da bi napali Ninivu, Asirija je pokušala

sklopiti savez s Egiptom. Ali bilo je prekasno. Potkraj 612. pr.n.e. Niniva i svi važniji gradovi Asirije ležali su u ruševinama. Grad koji je nekada bio prijestolnica velikoga carstva, bio je opljačkan i spaljen. Aššur-uballit II. (nasljednik Sin-šar-iškuna, koji je u međuvremenu umro) povući će se u Harran. No dvije godine poslije i taj je grad bio razoren. Zatim, 609. pr.n.e., i posljednji ostaci nekada moćne asirske vojske konačno su se predali.

Svršetak asirske države podudara se s procvatom novobabilonske ili kaldejske dinastije, koja će dominirati u Mezopotamiji za više-manje jedno stoljeće. Njoj je pripadao Nebukadnezar II. (604–562. pr.n.e.), biblijski Nabukodonozor (נְבֻכַדְנֶצַּר), koji je Židove odveo u »babilonsko sužanjstvo«, osvojio feničke gradove Tir i Sidon te učvrstio zidine Babilona. Međutim, zbog nepovoljna djelovanja nomadskih plemena, Babilonija je na koncu upala u bezvlašće koje je trajalo više od stoljeće i pol.

Oko 800. pr.n.e. na povijesnu je pozornicu iskoračilo jedno od najmoćnijih plemena iz istočne Babilonije – Kaldejci (jedm. lat. *Chaldaeus*, *Chaldaeus*, grč. *Χαλδαῖος*, akad. *kaldu*). Kaldejci su osvojili vlast u Babiloniji i time povećali stabilnost i moć zemlje. Dokrajčili su mnoge ustanke i s uspjehom ratovali protiv vanjskih napadača. Utjecaj im je bio tako velik da se u to vrijeme Babilonija nazivala Kaldejom. Godine 626. pr.n.e. Kaldejci su pomogli Nabopolassaru domoći se vlasti u Babiloniji, a on se zatim udružio s Medima protiv Asiraca, što je napokon odredilo propast Asirskog carstva. Poslije je Nebukadnezar II., Nabopolassarov sin, naslijedio novo babilonsko carstvo te povećao opseg države. Međutim, Nebukadnezarov nasljednik, Nabonid, nije znao kako povezati različite sastavnice babilonske civilizacije. Rečeno je o njemu da je bio, čini se, u trajnom neprijateljstvu s utjecajnim babilonskim svećeničkim slojem.

Kaldejsku vlast okončao je perzijski car Kir (589. pr.n.e.) i čitavo je područje postalo perzijskom pokrajinom. Sabatino Moscati (1922–1997) lijepo je to sažeo: »... i tako se povijest mezopotamskih carstava zauvijek završila«. Sve u svemu, iako Babilonci nisu bili politički najmoćniji narod u području, jer će tu prednost imati Asirci, Babilonija je nedvojbeno bila središte mezopotamske civilizacije, jer je – zahvaljujući prije svega svom stručnom i mudrom svećeničkom staležu – uspjela prikupiti i razviti kulturne, znanstvene i umjetničke tekovine Sumera i inih naroda s kojima je ušla u dodir, da bi ih prenijela na Asirce – čiji su običaji tako postali nešto blaži, a napokon i na grčkorimski svijet.

B. Sjeverozapadnosemitski

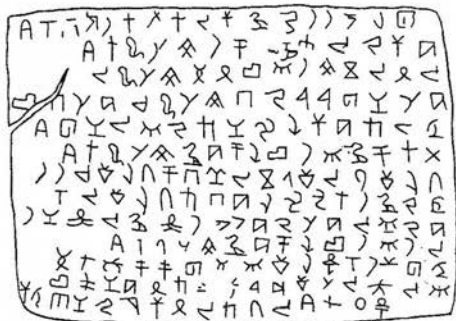
Dok je istočnosemitski govor uvelike ujednačen, sjeverozapadnosemitski je raznolikiji, što je odraz razjedinjene povijesti sirijskopalestinskih krajeva. U uvodnim radovima o semitskim jezicima i gramatikama obično se navodi podjela jezika s toga područja u dvije velike skupine: **kanaansku** i **aramejsku**. No novija su istraživanja pokazala da je takva razdioba neprikladna za stariju povijest tih jezika iz trećega tisućljeća pr.n.e. Ona se može primijeniti tek za razdoblje nakon pojave aramejskih govora, dakle od prvog tisućljeća stare ere, a čak i onda razmjerno jed-

noličnosti aramejske skupine ne odgovara jednaka ujednačenost kanaanske grupacije. Kronološki gledano, sjeverozapadni semitski jezici osvjedočeni su od trećega tisućljeća prije n.e. U taj okvir, među inim, ulazi i jedna skupina jezičnih spomenika koje je teško tumačiti i datirati. To su:

- *pseudohijeroglifski natpisi iz Biblosa*; Durand ih je smjestio na kraj trećega tisućljeća stare ere, no Dhorme je poslije datirao te primjerke u 14. st. pr.n.e. (Dhorme, 1930); jezično ih možemo smatrati protofeničkim;
- *protosinajski natpisi*; u prošlosti ih se datiralo oko 1800. pr.n.e., ali Albright je iznio datiranje oko 1500. pr.n.e. i tumačenje (poprilično upitno) da se radi o sjeveroistočnom semitskom (Albright, 1948), dok je pak van den Branden (1958) smatrao da se radi o protoarapskom (odražavajući stanje prije raspada između sjevernih i južnih jezika);
- serija *manjih natpisa*, podrijetlom uglavnom iz Lakiša i razvrštenih u različita doba drugoga tisućljeća stare ere (između 1800. i 1300. pr.n.e.);

Ime *Kanaan*, u obliku *kinahhi*, *kinahni* i *kinaha*, pojavljuje se oko dva stoljeća prije vremena Mojsija u klinopisu, u pismima iz Tell el-Amarne što su ih sirijski i palestinski kneževi upućivali egipatskim faraonima. No i prije toga nalazimo isto ime u egipatskim natpisima, u obliku *ka-n-'-n*. Fenički grad Laodikeja naziva se »majka Kena'ana« na kovanom novcu iz drugoga stoljeća pr.n.e. I u grčkim izvorima postoje tragovi o tome da su Feničani zvali jednoga od svojih prethodnika *Hna* i da je to je bilo i ime njihove zemlje. Čak do vremena sv. Augustina punski seljaci iz okolice grada Hipona nazivali su se *Hanani*, dakle Kanaancima. Prema Starom zavjetu, Kanaan je jedan od sinova Hamovih (Post. 10,6). A ukoliko bi riječ *כנען* *Kēna'an* (u novozavjetnom grčkom *Χαναάν*) bila semitskoga podrijetla, moguće je da potječe od semitskog korijena *כנע* *kāna'*, što bi izvorno značilo 'biti nizak' – te u prenesenom smislu 'ponizan, podložan' (usp. aram. *kēna'* 'ponizan', arap. *qani'a* 'zadovoljiti se' i *kana'a* 'stegnuti se, skupiti krila [kaže se za orla]' – i doista, razni su znanstvenici objašnjavali izraz 'zemlja Kanaan' u smislu 'nizinske zemlje', naspram brda Palestine i još više vrhove Libanonskoga gorja i brda Hermona. No takvom se tumačenju, čini se, protive navodi iz amarnskih pisama u kojima se pod zemljom *Kinahhi* podrazumijevaju po svoj prilici i fenička obala i planine Gornje Galileje a vjerojatno i zemlje Amorejaca dalje na sjeveru (Libanon i Antilibanon). Stoga su neki istraživači prepoznali drukčiji korijen u nazivu, koji bi značio 'crvena boja, purpur/grimiz' i koji se navodno očuvao u grč. prevedenicima *Φοινίκη* < *φοινίξ* 'grimiz; tamnocrven' < *φοινός* 'crven', bilo zbog crvene boje nekih dijelova te obale, bilo zbog činjenice što su Feničani postali glasoviti u drev-

Slika 2: Pseudohijeroglifski natpis iz Biblosa (prva polovina II. tisućljeća pr.n.e.)

U ovom tekstu od ukupno 202 znaka upotrijebljena su 52 različita. Pseudohijeroglifsko pismo, koje još nije posve dešifrirano, sigurno je slogovno i ima ukupno oko 100 znakova.

nosti po svojim grimiznim tkaninama. No ostaje poteškoća što obrada grimizne boje datira iz doba mnogo mlađeg nego što su prvi spomeni toponomastike područja. Prema tome, malo je vjerojatnosti da bi ili jedna ili druga etimologija bila točna, pa je, primjerice, Klein mudro zaključio da je posrijedi »... riječ nepoznata podrijetla i etimologije« (1987).

B.1. Amorejski

Tim zapravo netočnim nazivom označeni su sjeverozapadni semitski govori iz druge polovine drugoga tisućljeća pr.n.e., koji su ostavili svoj trag u osobnim imenima i u nekim jezičnim obilježjima vidljivim u akademskim tekstovima iz doba I. babilonske dinastije i osobito u tekstovima iz Marija. Podatke iz akademskih spisa potvrđuju onomastički i toponomastički primjeri iz egipatskih izvora (poglavito iz prokletstvenih tekstova).

Ime »Amorejca« jest starozavjetno – hebr. אַמֹרִי *'emōrī* (usp. Post. 14,13; 2 Kr 21,11; Ez 16,45) i prvi govornici tih jezika vjerojatno su bili nomadi. Podrijetlo i značenje etnonima nije poznato. Smatralo se da potječe od riječi što je srodna hebrejskoj אַמִיר *'amīr* i da je možda to značilo 'brđanin', no hebrejska riječ ima značenje 'vrh(unac)' (i to u sekundarnom značenju), a ne 'brdo, planina'. U biti ime je mnogo starije od starozavjetnih spisa, starijih i od samih Hebreja, a to da su mnogo stoljeća poslije neki Amorejci živjeli u brdsko-planinskim područjima (Amorejci iz doline Jordana i iz planina istočno od Jordana) ne može biti potvrda o podrijetlu naziva. To se ime rabi u različitim sklopovima u Starom zavjetu, više-manje sa širokim značenjima i bez kakva jasna razloga. Katkad se čini da je poslužilo kao istoznačnica za 'stanovnika Kanaana' iz razdoblja prije dolaska hebrejskih plemena. Primjerice, prorok Amos naziva Palestinu 'zemlja Amorejaca' i 'Amorejci' su i narod što su ga Hebreji protjerali da bi zaposjeli to područje (v. Am 2,9–10). Takvo značenje prevladava također drugdje (v. Post 58,23 i Jš 24,8; 24,15; 24,18). To isto vrijedi kada se neke kanaanske populacije ili plemena nazivaju čas posebnim imenima i čas 'Amorejcima'. Recimo, žitelji Gibeona nazvani su bez razlike ili Hivijcima ili Amorejcima (Jš 11,19; 2 Kr 21,2), kao što su i stanovnici Jeruzalema nazvani ili Jebusejcima ili Amorejcima (Jš 15,63; 18,28; Suci 1,21; Jš 10,5–6; Ez 16,3). U Knjizi Postanka Amorejci se nazivaju Hetitima (Post 14,13), a čak su i Filistejci poistovječeni s Amorejcima (Post 23 – usp. 1 Kr 7,14). Dakle, čini se da se u Starom zavjetu to ime moglo primjenjivati na bilo koji neizraelski narod Kanaana (i to kanaansko zaleda bez obale), iako se ipak nije rabilo za sve kanaanske narode, jer se smatralo da su Amorejci samo jedan od ogranaka kanaanske porodice (kao u Post 10,6), i pravila se katkad i jasna razlika između Kanaanaca i Amorejaca (v. primjerice Pnz 1,7; 1,19; 1,27; 1,44; Post 14,9; 14,13; 21; Jš 10,5; 10,12; 24,8; Izl 3,8 itd.). Katkad se ime rabilo također za narod koji je naseljavao istočnu obalu Mrtvog mora i Jordana od rijeke Arnon do brda Hermon, a na istoku do Jazera i Hešbona, uključujući zemlje Sihona, kralja Hešbona, i Oga, kralja Bašana, koje će postati dijelom hebrejskih posjeda istočno od Jordana (v. Izl 21,10–35). Očito se radi o nazivu naroda koji je važan samo u zemljopisnom i političkom pogledu, ne i u etničkom. No jedino je sigurno da se amorejski narodi nikada nisu naselili uz sredozemnu obalu.

Na klinopisnim pločicama iz 3800. pr.n.e. (prema 'najstarijem' datiranju) Babilonci nazivaju Siriju i Palestinu 'zemljom Amorejaca'. Mnogo stoljeća poslije (oko 1400. pr.n.e.), u pismima iz Tell el-Amarne, to se ime odnosi na narode koji su živjeli sjeverno ili sjeveroistočno od Palestine. Egipatski izvori rabe isti naziv za isto područje, ali samo do rijeke Oronta. U asirskim natpisima iz 9. stoljeća pr.n.e., sva se Palestina određuje kao zemlja Amorejaca. Nažalost, povijest tog naroda (ili tih naroda) ostaje gotovo posve u tami i svaki pokušaj da se ta prošlost osvijetli mora se smatrati ili nagadanjem ili pretpostavkom.

B.2. Ugaritski

Ugaritski je jezik rani oblik kanaanskoga. Na njemu se pisalo i govorilo u okolini vrlo drevna grada Ugarita (danas Ras Šamra u Siriji), odnosno uz sredozemne obale Fenikije u 14–13. stoljeću pr.n.e., prije nego što je Ugarit bio opljačkan i razoren. Arheolozi su utvrdili da je drevni grad Ugarit bio u bliskom dodiru s kretskom civilizacijom još oko 1900. pr.n.e. i da je zatim, između 1400. i 1300. pr.n.e., u njemu postojala i uspješna mikenska kolonija. Iskapanja u nalazištu Ras Šamra na sirijskoj obali otkrila su golem arhiv, koji se može datirati u 14. stoljeće pr.n.e., a sadrži mnoštvo različitih dokumenata:

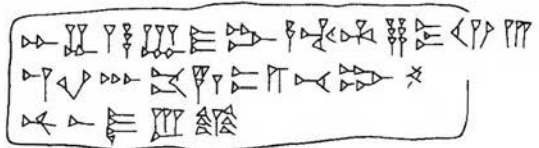
pisama, gospodarskih spisa, upravnih i također mitoloških i obrednih tekstova. Veliko zanimanje koje su ti tekstovi izazvali povezano je s alfabetskim značajem njihova pisma; zapravo se u sirijskim gradovima os-tvarila prilagodba suglasničkog alfa-beta klinopisnoj tehnici. Vjerojatno je vijest o otkriću nove vrste alfabetske pisanja – lakšeg za uporabu – stigla u Ugarit, gdje se razmišljalo o

načinima kako ju usvojiti. Pošto su ugaritski pisari bili naviknuti na klinopis, htjeli su dalje rabiti taj način pisanja, pa su oble (alfabetske) crte – prikladne za pisanje na papirusu ali ne i na glinenim pločicama – zamijenili znakovima iz klinopisa. Ta je preinaka predstavljala korak bliže prema alfabetskom sustavu kakav nam je poznat, jer se izgubila veza između znaka i predmeta koji je taj isprva predstavljao: slovo je postalo jednostavnim apstraktnim znakom koji je odgovarao određenoj glasovnoj vrijednosti (odnosno nekom zvuku). Ugaritsko pismo obuhvaćalo je trideset znakova, osam više nego feničko, a pisalo se s lijeva na desno, ali rjeđe i s desna na lijevo. Veći broj znakova u odnosu na fenički alfabet tumači se time što je ugaritski jezik imao više suglasnika od feničkoga. Redosljed slova, koji nam je poznat zahvaljujući očuvanim primjercima abecedarija, isti je kao u feničkom i grčkom. Što se tiče ugaritske književnosti, najzanimljivije područje predstavljaju epske pjesme.

B.3. Eblanski

Godine 1964. jedna je talijanska ekipa koju je vodio Paolo Matthiae započela iskapanja u sjevernoj Siriji, u Tell Mardihu, mjestu blizu Aleppa. Godine 1968.

Slika 3: Ugaritski abecedarij (XIV. stoljeće pr.n.e.)

Na ovoj pločici od terakote dan je ugaritski alfabet, koji je bogatiji od feničkoga. Redosljed znakova, slično našem, od lijeva na desno, jest sljedeći: (alef), B, G, H, W, Z, H, T, Y, K, Š, L, M, Ž, N, Z, S, (ayin), P, Š, Q, R, T, Ğ, T, (alef I), (alef U), Š.

Matthiae i njegovi suradnici otkrili su više glinenih pločica, s tekstovima u klinopisu, u kojima se mjesni kralj, Ibbit-Lim, određuje kao vladar Eble. Tijekom iskapanja 1974-75. otkriven je i kraljevski arhiv i objavio se sadržaj s oko 15.000 glinenih pločica. Podaci koji se mogu dobiti iz tog arhiva daju nam poprilično točnu sliku o političkim i kulturnim djelatnostima u Ebli. Iako je ta grada dosad tek djelomično prevedena, odmah je postalo jasno da je eblanski (eblaitski), dotad nepoznat semitski jezik, bio jezik kulture i upravne kancelarije jednog od najrazvijenijih područja u svijetu drevnih Semita te jamačno i govorni idiom u tom kraju barem do razaranja Elbe oko 2240. pr.n.e., razorene vjerojatno od ruku akadskoga kralja Narām-Sīna. Ta ista grada pokazuje da je jezični utjecaj Eble bio vrlo velik i da se proširio na sjever sve do hetitskih područja i na jug do granica Egipta. Eblanski jezik može se odrediti kao arhaični semitski oblik, možda najstariji očuvani primjer iz te porodice, sežući unatrag do druge polovine trećega tisućljeća pr.n.e. S gledišta jezikoslovlja, eblanski ulazi u sjeverozapadnu semitsku skupinu, te pokazuje mnoge leksičke, gramatičke i onomastičke sličnosti s jezicima kao što su amorejski, fenički i hebrejski.

B.4. Kanaanski jezici

Kanaanski jezici tvore skupinu bliskopovezanih jezika i narječja na kojima se govorilo u Fenikiji i u okolnim područjima. Najstariji tekstovi potječu iz vremena oko 1500. pr.n.e. Svi su se ti jezici izvorno pisali feničkim znakovima. Feničko pismo sadrži 22 znaka kojima se zapisuju glasovi. Riječ je o pismu na kojem se temelje grčki i rimski alfabeti, i preko njih sva zapadna pisma, a s druge strane i mnoga istočna pisma: aramejsko, perzijsko, sogdačko, indijsko, itd. Najstariji otkriven natpis na feničkom alfabetu, iz 1500. pr.n.e., nalazio se na sarkofagu Ahirama, kralja feničkoga grada Biblosa. Inače, čini se da neki natpisi, nađeni početkom 20. stoljeća, potvrđuju da su, prije Feničana, sinajski Semiti već rabili rudimentarno alfabetsko pismo, koje su vjerojatno razvili tako što su egipatski akrofonički sustav prilagodili svom jeziku. No nije nam poznato kakav su utjecaj ti Sinajci mogli imati na Feničane. Klasična predaja pripisivala je upravo Feničanima izum alfabeta, tj. pisma u kojem svaki znak odgovara jednom glasu u govornom idiomu. Zbog malena broja od tek 22 slova i dobrih mogućnosti da se njime jasno napiše svaka riječ, feničko se pismo raširilo brzo i na daleko, što je prouzročilo napuštanje složenijih i često teško shvatljivih hijeroglifskih i klinopisnih znakova. Pojavila se i tendencija prema kurzivnom pisanju slova, što je bilo praktičnije od zbijenog stila drugih pisama kad bi se pisalo ne na tvrdim površinama nego na papirusu, s pomoću pera i tinte. Ne zna se točno kad je kurziv nastao. Međutim, sigurno se taj pomak zbilo prije 13. stoljeća stare ere.

B.4.1. Fenički

U red glavnih kanaanskih jezika spada **fenički** i njegova inačica – **punski**. Fenički, hebrejski i moapski mogu se odrediti gotovo kao tri narječja jednoga te istoga jezika. Fenički se govorio uz obalu Sirije i Palestine, u Tiru, Sidonu, Biblosu i okolnim gradovima, te u dijelovima Sredozemlja u kojima su nastale feničke »prekolonije« ili kolonije. U zemljopisnom pogledu, područje Fenikije širilo se u pojasu od rijeke Eleutera na sjeveru do brda Karmela na jugu, između Libanonskoga gorja na istoku

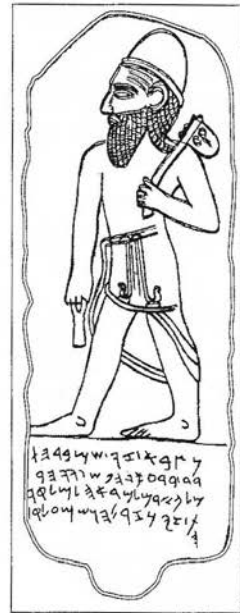
i Sredozemlja na zapadu. U Libanonu, Siriji, Izraelu i na Cipru arheolozi su otkrili natpise u feničkim slovima iz razdoblja približno od 1000. pr.n.e. do prvih stoljeća n.e.

Punski je jezik bio narječje koje se razvilo iz feničkog jezika – djelomično pod utjecajem sjevernoafričkih berberskih govora – u kolonijama diljem Sredozemlja (glavna su središta, osim u Africi, bila u Španjolskoj, Francuskoj, Maroku, na Sardiniji, Malti i Siciliji). Feničkopunski govorio se još u 6. stoljeću n.e. – primjerice, sv. Augustin dobro je poznao taj jezik. Kratki navodi ili pojedine riječi iz feničkoga mogu se naći u djelima klasične grčke i rimske književnosti te u egipatskim, akadskim i hebrejskim izvorima.

Feničani su bili jedan od velikih naroda drevnoga svijeta. Bili su veliki putnici, vrsni moreplovci i trgovci. Nastanili su se diljem Sredozemlja i slali su istraživačke izvidnice također izvan Heraklovih stupova (Gibraltar-skog tjesnaca). Već 2900. pr.n.e. egipatski izvori spominju »brodove iz Gebala«, tj. iz grada koji se na akadskom zvao *Gubla*, u Bibliji גִּבְלָהּ *Gēbal* i na grčkom Βύβλος³⁶ – premda će tek oko 1000. pr.n.e. Fenikija dostići vrhunac svoje pomorske moći. U Starome zavjetu Feničani budu često nazivani »Kanaancima«, no još se češće za njih rabi ime צִדְוֹנִים *šidōnīm*, Sidonci, dakle stanovnici grada Sidona, hebr. יָדוֹן *šidōn*, i štoviše, isto takvo imenovanje može se naći u Homera (*Od.* σιδώνιος 'stanovnik Sidona; Feničanin'; γῆ σιδωνίη 'zemlja Feničana [Sidonaca]'). Inače vrlo se malo očuvalo iz feničke književnosti, i to u grčkom prijepisu. Ne znamo gotovo ništa, osim imenā, o bogovima koje su Feničani štovali i kojima su katkad prinosisli ljudske žrtve. Fenička riječ *tofet*, kojom arheolozi danas označuju mjesta takvih žrtvovanja³⁷, značila je 'bubanj' (hebr. תֹּפֶת *tōf*), jer su svećenici udarali u bubnjeve kako bi prekrili krikove djece, spaljene žive u brončanoj utrobi božanstva.³⁸ Iz tog su razloga Feničani stekli glas po okrutnosti, što je prema arheolozima – barem djelomično – nezasluženo.

Grad Sidon postao je glasovit u drevnosti zbog svoga grimiza i razvitka važne proizvodnje stakla. I Tir (= hebr. צֹרַר *šōr*, grč. Τύρος) bio je važan grad u proizvodnji grimizne boje i diljem Sredozemlja bio je poznat po smradu iz njegovih bojadisaonica. Fenikija je izvozila vino, ulje, lovorovo i cedrovo drvo, tkanine i druge proizvode. Čini se da su Feničani naučili tkalačko umijeće od Egipćana. Također su

Slika 4: Stela Melkarta, glavnog božanstva feničkog grada Tira

³⁶ Grčka riječ znači izvorno 'biljka papirus', a poslije je poprimila značenje 'knjiga' ili 'sveti spisi', što se prenijelo na svetu knjigu *par excellence* – na ime Biblije. Grad Biblos, središte božice Astarte – 'gospodarice Gebala' (*Ba'alat Gubal*), imao je golemu važnost u širenju utjecaja egipatske civilizacije prema Maloj Aziji. Bio je, osim toga, i važno središte trgovine papirusom. Grad je bio gotovo sasvim razoren u potresu 529. pr.n.e.

³⁷ Radi točnosti, moramo reći da se *tofet* danas rabi kao stručni izraz za sveta mjesta pod otvorenim nebom gdje su se polagale žare s ostacima spaljene djece, žrtvovane božanstvima iz feničkih i punskih kultova.

³⁸ Neki pak misle da je riječ u vezi s aramejskim nazivom *tēfayā* 'peć, posuda za žeravicu, tronožac' i stoga s glagolom 'spaliti'.

lijevali kovine i pravili dragocjene izradvine od zlata i srebra. Mnoge su predmete, uključujući namještaj, izrađivali od bjelokosti (što je podrazumijevalo jaku trgovinu s Afrikom). Od najstarijih vremena tkali su tkanine za vunenu i lanenu odjeću. Njihovi su obrtnici bojali te tkanine i šivali odjeću za izvoz. Primjerice χιτών, što su ga nosili Grci, bio je vrsta duge košulje koju su proizvodili Feničani. S obzirom na važnost trgovine, većina feničkih naselja niknula je na otočićima, poput Tira ili Arvada, ili na uvalama ili u manjim zaljevima zaštićenima u zaleđu planinama. Najvažniji takvi uzobalni gradovi bili su Arvad, Biblos, Berytus (danas Bejrut), Sidon, Tir i Akko.

Feničani nisu imali jedinstvenu državu, nego su živjeli u nizu gradova-država. Kao i Grci nakon njih, oni nikada nisu povezali svoje gradove kako bi stvorili jednu naciju. Možda zato Feničani nikada nisu imali zajednički naziv za sebe, već su se identificirali samo kao »Kanaanci«. Njihovim gradovima upravljali su pojedini vladari, no približno od 800. pr.n.e. uz vladare pojavit će se savjeti starješina koji su katkad stekli veću moć od samih vladara. Poslije su upravu vodili državni službenici, označeni izrazom *šopheṭ* (množ. *šopheṭim*).³⁹

Fenikija je tvorila povlašteno područje dodira između različitih kultura, jer se nalazila uz glavne trgovinske putove koje su spajale Egipat na jugu s Malom Azijom i Mezopotamijom na istoku. Egipat je izvršio neki prethodan utjecaj na Feničane. U doba Starog kraljevstva, između 2686. i 2181. pr.n.e., Egipat je uvezio glasovite libanonske cedrove. Za vrijeme Srednjeg kraljevstva, od 2052. do 1786., dvije su strane već uspostavile mrežu redovite trgovine, u kojoj su Feničani izvozili drvo i katran i uvozili zlato i obrtničke proizvode. Oko 1400. pr.n.e. Fenikija je postala rubnom pokrajinom Egipta i takvom je ostala oko stotinu godina. U to doba došlo je do uzajamne razmjene kulturnih utjecaja – fenički plemići često su boravili na egipatskom dvoru i njihovi vjerski pojmovi i obredni običaji odrazili su se na egipatsku misao. Vrijedi spomenuti, primjerice, da je jedan Feničanin, po imenu Taaut, postao bogom u Egiptu, pod imenom Tout (ili *Džehuti*, egip. *ḏḥwtj*). Grad Ḥmnu (Hermopolis Magna) u Gornjem Egiptu bio je mjesto štovanja Touta u obličju ibisa, ili u liku čovjeka s ibisovom glavom, a smatralo se da je on bog svih znanosti te izumitelj liturgijskog jezika i hijeroglifskog pisma. Pisari su ga štovali kao svoga zaštitnika i egipatske knjige obično završavaju željom da Tout pomogne čitatelju. U jednom fragmentu teksta Fila iz Biblosa, stoji još sljedeće:

Τάαυτος, ὃν Αἰγύπτιοι προσαγορεύουσι Θωῦθ, σοφία διενεγκῶν παρὰ τοῖς φοῖνιξι, πρῶτος τὰ κατὰ τὴν θεοσέβειαν ἐκ τῆς τῶν ἡουδαίων ἀτειρίας εἰς ἐπιστημονικὴν ἐμπειρίαν διέταξεν. Ἰ μετὰ γενεᾶς πλείους θεὸς Σουρμουβηλὸς Θουρῶ τε ἢ μετονομασθεῖσα Χούσαρθις ἀκολουθήσαντες κεκρυμμένην τοῦ Τααύτου καὶ ἀλληγορίας ἐπεσκιασμένην τὴν θεολογίαν ἐφώτισαν.

Taaut, kojega Egipćani nazivaju Tout, isticao se mudrošću među Feničanima. Bio je prvi koji je u vjerskim stvarima napustio neznanja prostog puka i uveo strogi znanstveni red. Sljedeći njegov primjer, mnoga pokoljenja poslije, bog Surmubel Tj^r , koji je uzeo ime Husart, osvjetlio je Taautovu skrivenu i alegorijom zasjenjenu teologiju.⁴⁰

³⁹ S tim je nazivom u vezi i pojam tzv. »sudaca« među Izraelcima, v. bilj. 61.

⁴⁰ Fragment Fila iz Biblosa, prema Euzebiju, *Preparatio Evangelica* 1.10.42–43. U drugom stoljeću n.e. Fil iz Biblosa napisao je djelo o feničkim tradicijama pod naslovom *Povijest Fenikije*, za koje je tvrdio da je tek izvješće o onome što je pročitao u starijoj knjizi o podrijetlu, koju je napisao, navodno, svećenik zvan Sanhuniaton. Nažalost, osim nekih fragmenata, Filov je rad sasvim nestao.

Na Feničane je također utjecala babilonska kultura. Oko 1300. pr.n.e. fenički su kneževi pisali i babilonskim klinopisom. Feničani su naučili kako pečatiti dokumente valjkastim pečatima babilonskoga tipa i preuzeli su neke babilonske mitološke predaje o postanku svijeta, o porođaju bogova i stvaranju ljudskoga roda. Neki stručnjaci smatraju da su zahvaljujući upravo feničkom posredovanju i Grci upoznali sadržaje iz babilonske mitologije.

Oko 1200. pr.n.e. Fenikija je pala pod vlast Hetita, ali nakon sloma hetitske države oko 1100. pr.n.e. uspjela je vratiti neovisnost. Idućih 250 godina Feničani su bili na vrhuncu svoje moći i blagostanja. Čak i prije 1100. pr.n.e. feničke naseobine postojale su na Cipru – međutim, poslije tog datuma fenički moreplovci krenuli su svojim brodovima i robom diljem Sredozemlja, uspostavljajući kolonije uz obale južne Španjolske (Cadiz, primjerice, duguje svoje ime feničkom *gades* ‘zidina’, a Málaga feničkom *mālākāh* ‘radionica’), te južne Francuske, sjeverne Afrike, Sardinije i zapadne Sicilije. Kartagu su 750. pr.n.e. utemeljili došljaci iz Tira, među kojima je bila i Elisa, poznatija kao legendarna kraljica Didona iz *Eneide*. Čini se da je grad Tir imao ključnu ulogu u feničkoj kolonizaciji, a živahan opis njegove trgovine može se naći i u Bibliji (usp. Ez 27,3–25).

O Feničanima se govori također u drugim dijelovima Biblije. Među inim, kada se kralj David smjestio u Jeruzalemu, za izgradnju svoje palače rabio je cedrove iz Libanona koje mu je dopremao Hiram, kralj Tira, oko 900. pr.n.e. (2 Sam 5,11). Vjerojatno se zato razvilo i prijateljstvo zbog kojega je Salomon, Davidov nasljednik, poslije sklopio ugovor s Hiramom o slanju cedrova i čempresova drva te stručne radnike za gradnju Hrama u Jeruzalemu i vlastite palače, koja će se zbog mnoštva cedrovih stabala iskorištenih u gradnji prozvati עֵר הַלְבָּנוֹן *ya'ar ha-Lēbānōn*, ‘šuma libanonska’ (1 Kr 5,15–7,51; 9,10–15). Zatim: »Kralj Salomon je sagradio brodove u Esjon-Geberu (עֲשִׂיֹן־גֵּבֶר *Ešīōn-Geber*), koji je kraj Elata (אֵלֶת *Elat*), na obali Crvenoga mora, u zemlji edomskoj. Hiram je poslao na tim lađama svoje slugu, mornare koji su poznavali more, sa slugama Salomonovim.« (1 Kr 9,26–27). A blizu te drevne luke, arheolozi su otkrili tragove rudarskog središta s velikim ljevaonicama. Hiram i Salomon dogovorili su se da će iz luke upućivati velike brodove, koji su se vraćali krcati zlatom. Zauzvrat, Salomon je Hirama opskrbljivao žitom, maslinovim uljem, vinom i drugim poljoprivrednim proizvodima.

Neki su autori smatrali da su fenički utjecaj, a možda i fenička kolonizacija, stigli do Korinta i Tebe u Grčkoj. Činjenica je da se Feničani pojavljuju u Homеровim spjevovima kao vrsni obrtnici, trgovci i moreplovci.

Osim toga, tzv. »fenički« alfabet stigao je u Grčku oko 800. pr.n.e. Prema Pliniju Starijem: »narodu Feničana pripada velika slava zbog otkrića slova alfabeta« (*Nat. Hist.* V, 12), što je bilo i Herodotovo gledište:

Οἱ δὲ Φοίνικες οὗτοι οἱ σὺν Κάδμῳ ἀπικόμενοι... ἄλλα τε πολλὰ οἰκίσαντες ταύτην τὴν χώραν ἐσήγαγον διδασκάλια ἐς τοὺς Ἕλληνας καὶ δὴ καὶ γράμματα, οὐκ ἔοντα πρὶν Ἑλλησι ὡς ἔμοι δοκέειν.

»Oni Feničani, koji su s Kadmom došli [u Grčku] [...] donijeli su [...] osim kojekakvih znanja Helenima i pismena, kojih Heleni prije nisu imali, kao što se meni čini [...]« (Herodot V: 58)

Ipak, takvo mišljenje nisu dijelili svi antički autori. U prvom stoljeću pr.n.e. Diodor Sicilski prenio je stav Krećana o tom pitanju: »Suprotno onima koji tvrde

Slika 5: Znakovi protosinajskog alfabeta (XV. stoljeće pr.n.e.)

	◦	
	B	
	H	
	K	=
	L	
	M	
	N	
	◦	
	Q	
	R	
	Š	
	T	

Lijevo su znakovi čija se fonetska vrijednost može smatrati sigurnom, a desno su znakovi nejasne ili nepoznate glasovne vrijednosti.

da su Sirijci izumili slova pisma i da su Feničani, preuzevši ih od njih, prenijeli na Grke (to su ti Feničani koji su doplovili do Evrope s Kadmom i zbog kojih Grci nazivaju ta slova 'feničkima'), oni [tj. Krećani] tvrde da ih Feničani nisu od početka izumili, nego da su samo promijenili oblik znakova« (*Povijesna biblioteka* V: 74, 1). U stanovitom smislu, i današnji su istraživači ponovili sva suprotna mišljenja antičkih autora, dodavši i jedno novo – naime, da Feničani nisu imali nikakvu ulogu u nastanku i širenju alfabeta (Garbini, 1988). To je pitanje samo prividno paradoksalno, jer se temelji na dvoznačnosti naziva »Feničanin« i »Sirijac«. Zapravo, Herodot je nazivao Feničanima također i stanovnike Palestine (I, 105). Današnja su istraživanja potvrdila različitost između uloga »Sirijaca« i »Feničana«, neovisno o spomenutom objašnjenju Krećana, koji su, čini se, vrlo dobro poznavali dotične pojmove. Napokon, preusko određivanje Feničana u vremenu i prostoru, kao što danas prevladava, dovest će do zaključka da oni nisu izumili alfabet, nego da su tek promijenili neke znakove, te da oni vjerojatno nisu uveli alfabet u Grčku.

Oko 1700. pr.n.e. velike civilizacije Sredozemlja rabile su uglavnom tri različita vrsta pisma. Egipatsko pismo rabilo je nekoliko stotina naslikanih znakova, tj. piktografa (prikazi različitih predmeta, životinja, biljaka, ljudi i žena u različitim položajima), od kojih su neki imali ideografsku vrijednost (poput naših prometnih znakova) i drugi ili ideografsku ili fonetsku vrijednost, no ograničenu na jedan do tri suglasnika. To egipatsko pismo primjenjivalo se uvelike za natpise na spomenicima i hramovima, pa je stoga dobilo naziv »hijeroglifsko«, dakle »sveto pisanje«, prema grč. ἱερός 'svet' i γλυφή 'urezivanje, urezano'. U Mezopotamiji se koristio sustav strukturno analogan egipatskom, s tom razlikom što su se znakovi već promijenili iz izvornih piktografa u guste preplete crta utisnutih klinom u glinu, odatle i naziv klinopis. Također u tom primjeru postojalo je nekoliko stotina znakova. Zatim na Kreti nastalo je pretežno fonetsko pismo (tzv. linearno A), u kojem su pojedini znakovi imali slogovnu vrijednost. Inače, kretsko pismo – isto tako s nekoliko stotina znakova – nije do danas potpuno dešifrirano.

Sirijskopalestinsko područje bilo je izloženo utjecajima velikih susjeda i tu su se našli dokumenti pisani bilo hijeroglifskim znakovima bilo klinopisom još iz trećeg stoljeća stare ere. Od prvih stoljeća drugoga tisućljeća pr.n.e. osjetila se možda potreba za nekom vrstom samostalnosti također na razini pisma, uzevši u obzir, ponajprije, i znatne praktične poteškoće što ih je uporaba egipatskog i babilonskog pisma zadržavala. No politička i jezična razjedinjenost područja otežavala je stvaranje jedinstvenog pisma. Ipak, u stanovitom neutvrđenom trenutku – prema nekima u trećem i pre-

ma drugim istraživačima na početku drugoga tisućljeća stare ere – u gradu Biblosu izumljen je nov tip pisma, o kojem postoji desetak potvrda na kamenim i brončanim spomenicima. »Pseudohijeroglifsko« pismo iz Biblosa rabilo se do 13. stoljeća pr. n.e., tj. do afirmacije tzv. »feničkog« pisma. I dok su se u Biblosu razvijali te zatim koristili »pseudohijeroglifi«, u Palestini, koja je bila pod egipatskom nadvlasti, pokušavalo se stvoriti novu vrstu pisma prema izravnom egipatskom uzoru ali mnogo lakše za uporabu. Dakako, malobrojni i kratki natpisi, datirani između 1700. i 1550. pr.n.e. (poput pločice iz Šekema, crijepa iz Gezera i mača iz Lakiša) nisu dovoljni da bismo mjerodavno prosudili o njihovu srodstvu i identitetu. Pa ipak, čini se sigurnim da je postojao kontinuitet između palestinskog pisma iz srednjobrončanog doba i pisma koje se bilo pojavilo na Sinaju u 15. stoljeću pr.n.e.

Riječ je o četrdesetak natpisa urezanih na zavjetnim kipovima, stelama i kamenim stijenama, nađenih u blizini rudnika tirkiza i hrama egipatskoj božici Hator u lokaciji Serabir el-Hadim. Te »protosinajske« natpise napisale su osobe semitskoga govora, koje zacijelo nisu bile tek obični rudari u službi Egipćana, jer su znali pisati i praviti službene posvete. Iako još ne možemo točno identificirati sve znakove, moguće je utvrditi opći smisao tih natpisa. Pismo potječe od egipatskih znakova u mjeri u kojoj, kako smo već rekli, egipatsko pismo sadrži i fonetske znakove, s isključivim suglasničkim vrijednostima koje odgovaraju označenoj riječi.⁴¹ Od znaka s prikazom lava u sjedećem položaju, koji se na egipatskom čitao približno kao *arwe*, nastao je fonetski znak *rw*; od »ruke« –

Slika 6: Taylorova hijeratska teorija

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
'(a)					' i				i
b					b m				m
k(g)					g n				n
t(d)					d s				s
h					h 'a				'
f					w p				p
z					z š(e)				š
x					h q				q
o(th)					t r				r
i					y š				š
k					k t				t

Stupci: 1) fonetska vrijednost znaka; 2 i 6) egipatski hijeroglifski znak; 3 i 7) egipatski hijeratski znak; 4 i 8) slova »feničkog« alfabetu; 5) glasovna vrijednost znaka; 9) glasovna vrijednost feničkog znaka.

⁴¹ To gledište, poznato kao »Taylorova hijeratska teorija«, prema imenu znanstvenika koji ga je predložio, uživa najveću podršku među znanstvenicima. Međutim, postoje i druge teorije – primjerice Halévyjeva »hijeroglifska teorija« po kojoj sinajski znakovi ne potječu od egipatskih hijeratskih znakova već od egipatskih hijeroglifa, zatim »kretska teorija«, koju je predložio Arhur Evans, pa i Grumachova »kretsko-egipatska teorija«.

se kao *pr*. No na semitskom 'kuća' je *bet*, pa taj znak odgovara glasu *b*. Valovita crta imala je na egipatskom glasovnu vrijednost *nu*. No u semitskim jezicima za vodu se kaže *mem* (*mayim*) i zato valovita crta ima vrijednost *m*, itd. Prema tome, nisu Feničani bili ti koji su izumili alfabet. Zasluga ne pripada njima nego Sirijcima (palestinskim), odnosno onima koje danas radije nazivamo Kanaancima. Poslije su slova alfabeta pretrpjela pojednostavnjenja i preinake, poprimivši napokon oblik koji nam je poznat iz natpisa.

Pitanje koje je dugo ostalo neriješeno i za koje danas možda postoji odgovor odnosi se na redosljed slova. Način na koji se slova čitaju (*alep*, *bet*, *gimel*, *dalet*, itd.) vrlo je star i ima potvrdu iz 14. stoljeća pr.n.e. u abecedariju otkrivenom u Ugaritu. Kako je predložio orijentalist Alessandro Bausani, stručnjak za povijest istočne astronomije, redanje slova u feničkom pismu predstavlja vrstu kalendara, u kojem poredak znakova *alep*, *tet*, *ayin* i *tau* odgovara jesenskoj ravnodnevisi, zimskom suncostaju, proljetnoj ravnodnevisi i ljetnom suncostaju, i to u astronomskim prilikama kad se puni mjesec jesenske ravnodnevisi dizao u blizini Vlašića, što će reći u razdoblju približno od 2000. do 1600. pr.n.e. Potonji datum gotovo se točno poklapa s vremenom u kojem se pretpostavlja da je došlo do izuma alfabeta. Dakle, prema svom tradicionalnom poretku, alfabet predstavlja primitivnu, pa makar tek okvirnu vrstu kalendara. Čini se da tu hipotezu potvrđuje sirijskopalestinska epigrafika iz prvog tisućljeća pr.n.e.

To da su Feničani nadzirali zapravo obje strane Heraklovih stuba (Gibraltarskog tjesnaca) omogućilo im je lak pristup Atlantskom oceanu, pa su tako uspostavili i monopol nad trgovinom između obala Sjeverne Afrike i zapadne Evrope. Prema nekim autorima, Feničani su plovili uz atlantsku obalu sve do Walesa i jugo-zapadne Britanije, kako bi iskoristili tamošnje izvore kositra, a u četvrtoj knjizi svojih *Povijesti* Herodot kaže da su 600. pr.n.e. oplovili Afriku, što znači oko dvije tisuće godina prije nego što su Portugalci isto učinili 1497.

Fenikija je počela propadati kad su Asirci 842. pr.n.e. osvojili njezine gradove i nametnuli težak politički jaram koji je zemlju gušio idućih dva stoljeća. Nakon slova Asirskog carstva 612. pr.n.e. Fenikija se nakratko nalazila pod babilonskom vlasti. Poslije je ušla u sastav Perzijskog carstva Kira Velikog. Čini se da je u tom razdoblju grad Sidon nadmašio po važnosti Tir. Tijekom perzijske vlasti fenički su gradovi uživali blagostanje i Feničani su i dalje bili na glasu kao vrsni brodograditelji i pomorci. U doba perzijskih ratova (490–479. pr.n.e.) feničko brodovlje predstavljalo je najjači dio perzijske mornarice u napadu na Grčku. Prema Herodotu, u toj je mornarici kralj Sidona bio najvažniji zapovjednik odmah poslije perzijskog vladara Kserksa. Međutim, Grci su gotovo sasvim uništili feničko brodovlje u boju kod Salamine 480. pr.n.e.

Godine 332. pr.n.e. Fenikija je pala pod grčkomakedonsku vlast nakon što je Aleksandar Veliki pokorio grad Tir. Među Aleksandrovim nasljednicima – vladarima Egipta i Sirije – izbilo je suparništvo oko posjeda feničkih gradova i osiguravanja nadzora nad tamošnjim brodogradilištima i trgovinskim resursima. U to doba promijenila se fenička kultura i grčki je postupno postao jezikom književnosti i znanosti. Mnogi tadašnji filozofi, poput Zenona iz Sidona i Diodora iz Tira, bili su feničkog podrijetla. S druge strane, aramejski – koji je već prije zamijenio fenički – postao je govornim jezika naroda.

Rimljani, strahujući od feničke nadmoći u Sredozemlju, ratovali su protiv Kartage u »punskim ratovima«. U *prvom punskom ratu* (264–241. pr.n.e.), Kartaga je uspjela braniti Siciliju šest godina (247–241), sve do poraza svoga brodograditelja kod Mile (260), nakon što je morala napustiti otok. Godine 256. konzul Atilije Regul iskrcao se s vojskom u Africi kod rta Eknoma. Iduće su godine Kartažani slomili napadače i zarobili Regula. No 242. pr.n.e., konzul Lutacije Katul porazio je kartaškog admirala Hannona kod Egatskih otoka; 241. pr.n.e. slijedila je nova pobjeda Katula kod Egatskih otoka, nakon koje je rat bio odlučan u rimsku korist. Poslije, na početku *drugoga punskog rata* (218–201. pr.n.e.), Hanibal, sin Hamilkara Barke (koji je prije živio u Španjolskoj) – po naredbi svoga zeta Hazdrubala – postao je vrhovnim vojskovođom i 219. zauzeo iberški grad Sagunt, koji je tada bio saveznik Rima. Povevši preko Alpa 40.000 vojnika i 37 slonova, Hanibal je razbio rimsku vojsku 218. kod Ticina na Trebiji, 217. kod Trazimenskog jezera i nakon 216. kod Kane (gdje je uhitio 20.000 zarobljenika). Međutim, on nije nastavio put od tristotinjak kilometara do samoga Rima, što je spasilo taj grad. Godine 215. Hanibal je osvojio Kapuu, no njegova je vojska – naviknuvši se na udobnosti koje joj je to mjesto ponudilo – izgubila je ratobornost, tako da je Hanibal oklijevao i trinaest godina izbjegavao napad na Rim, što mu je 203. priskrbilo osudu kartaškog senata. Za to vrijeme Fabije Maksim Verukoz, poznat po nadimkom Cunctator (»oklijevalo«), odolijevao je Hanibalu a da nije pokrenuo bitku. No Klaudije Marcel (268–208. pr.n.e.) osvojio je Sirakuzu od Arhimeda (212 pr.n.e.). Pošto je više puta pobijedio Hanibala, poginuo je na bojištu. Godine 204. Scipion Afrički (Publije Kornelije Scipion, 235–183. pr.n.e.) iskrcao se iznenada u Africi i zauzeo Utiku. Poslije, kad mu se brodograditelj nasukalo pred Kartagom (203), Scipion Afrički vratio se u Italiju te odlučno porazio Hanibala kod Zame (202). Hanibal se sklonio prvo kod sirijskoga kralja Antioha i poslije kod bitinijskog kralja Prusija. Na kraju je počinio samoubojstvo kako ne bi pao u ruke Rimljanima. Napokon, u *trećem punskom ratu* (149–146. pr.n.e.), Rimljani su tri godine držali Kartagu pod opsadom. No 147. pred Kartagu je stigao Scipion Emilijan (sin Paola Emilija i posvojeni unuk jednoga od Scipionovih). On je iduće godine zauzeo i razorio grad te, izvršivši naredbu senata, dao je Kartagu srušiti sa zemljom.

Godine 64. pr.n.e. rimski vojskovođa Pompej Veliki uključio je Fenikiju u rimsku pokrajinu Siriju. Rimljani su u Bejrutu utemeljili znamenitu pravosudnu školu, a Tir i Sidon postali su također središta studija, s poletnim gospodarstvom. Tir će postati glasovit i po proizvodima od stakla.

Fenikija i ostali krajevi Sirije pali su 600. godine n.e. pod islamske vlasti.

B.4.2. Moapski, edomski i amonski

To su jezici koji su se govorili na prostoru današnjeg Jordana i koji su, po svemu sudeći, bili vrlo slični hebrejskom. Doduše, o njima svjedoči tek malen broj pronađenih natpisa i pokoji pečat, iz razdoblja između 9. i 5. stoljeća pr.n.e. Vjerojatno ih je na kraju zamijenio aramejski jezik.

Edom (עֲדָמָה) jest brdsko-planinski kraj, koji je bio poznat Rimljanima kao *Idumea* i poslije *Idumaea*. Prema Knjizi Postanka, tu je zemlju dobio u nasljedstvo Ezav (עִזָּו 'dlakav'), zvan Ezav Crveni (עֲדָמָה), i njegovi nasljednici (Post 25,25–30; Pnz

2,2-5). Središte joj je tvorilo Se'irsko pobrđe (רֶר שְׁעִיר), a njezina istočna granica širila se od doline Arabe i Mrtvoga mora sve do Elata (na Crvenom moru). Prema Starom zavjetu, prijestolnica Edoma zvala se Bozra, 'tvrđava'. Povijest Edomaca bila je obilježena neprekidnim neprijateljstvima i ratovima s Hebrejima/ Židovima, Asircima i Sirijcima. Potkraj 2. stoljeća pr.n.e. Edomce je podredio kralj-svećenik Hašmonej, zvan Ivan Hirkan I, koji ih prisilio na obrezivanje, nakon čega je slijedilo stanje sa Židovima. Rimljani su spojili Idumeju, Judeju i Samariju u jedinstvenu prokuraturu. Poslije razaranja Jeruzalema, Idumeja je ušla u sastav rimskog područja Arabije Petreje (*Arabia Petraea*).

Amonci (בְּנֵי־עַמּוֹן *Bnei-^c Ammōn*) bili su bliski srodnici Hebreja. To srodstvo naznačeno je već u samoj Bibliji, u Knjizi Postanka (19, 38), jer se ime njihova rodonačelnika daje kao בֶּן־עַמִּי *Ben-^c Ammī* 'sin moga naroda', i podrijetlo im se izvodi od Lota, Abrahamova nećaka. No ta igra riječi s amonskim imenom nema nikakve veze s nejasnim izvorima tog etnonima, koji vjerojatno potječe od naziva kakva plemenskog boga. Amonci su živjeli istočno od Jordana. Njihovo se područje prostiralo između te rijeke i pustinje, te južno od rijeke Jaboka (יַבֹּק *Jabbōk*) sve do rijeke Arnona (אֲרֹנּוֹן *Arnōn*) (v. 11,13-22). Poslije je to područje pripadalo izraelskim plemenima Reubena i Gada. Malo prije nego što su Jošua i Hebreji napali to područje, Amorejci su protjerali Amonce iz plodnih zemljišta uz Jordan i prisilili ih na povlačenje u brda i doline u istočnim dijelovima zemlje. Iako ti krajevi nisu bili osobito plodni, postojali su dobri uvjeti za navodnjavanje i pastirstvo. Prijestolnica Amona zvala se Rabbat (točnije Rabbat Amon, da bi se razlikovala od istoimenog mjesta u Moabu). Rabbat Amon nalazio se u središtu plodne i dobro obrađene doline, pa ga je u vrijeme kralja Davida, unatoč dobrim utvrdama, osvojio Davidov vojskovođa Joab (2 Sam 11-12). Poslije je Ptolemej II. Filadelf obnovio grad, koji je u njegovu čast preimenovan u Filadelfiju. Međutim, stari je naziv ipak preživio i danas je prisutan u arapskom imenu *Amman*, za prijestolnicu Jordana. Godine 1966. u jednoj citadeli u Ammanu arheolozi su naišli na natpis iz 9. stoljeća pr.n.e., u feničkom pismu na bazaltnom bloku, i taj je natpis potvrdio blisku vezu amonskog jezika s hebrejskim.⁴² Amonci su imali i mnogo drugih gradova, osim Rabbata, ali njihova imena nisu stigla do nas (v. Suci 11,33; 2 Kr 12, 31).

Moapci. U Starom zavjetu riječ מוֹאָב *Mo'ab* označuje: 1) osobno ime sina kojega je Lotu rodila njegova starija kći (Post 19,37); 2) narod Moabaca kojima je Lotov sin bio navodno rodonačelnik (Post 19,37; Izl 15,15 i drugdje), i vjerojatno 3) zemlju koju su Moapci nastanjivali (Br 21,11). Prema mogućoj etimologiji, riječ je značila 'od moga oca' (מִ- *m-* 'od' + אֲבִי *ab^h* 'otac'), a već je i Septuaginta dodala takvo tumačenje hebrejskom tekstu. Dakle, prema Bibliji, i Moapci i Amonci imaju isto podrijetlo. Moapci su naseljavali područje koje je sezalo od gorja iznad grada Segora (Zaor), koji se nalazio u dolini uz jugoistočni rub Mrtvoga mora, do istočne Palestine, odnosno u krugu od pedesetak kilometara do Gileadskih brda (גִּלְעָד *Galaad*). Budući da su Amonci naseljavali sjeveroistočne krajeve zemlje, Moapci su živjeli u području uz Mrtvo more. A pošto se njihova sjeverna granica nije podudarala s kakvim prirod-

⁴² O tome vidi – Aufrecht, 1987; Jackson, 1983; Zayadine, 1973 i 1987.

nim razmedem, granica s Amoncima – koju je dijagonalno određivao današnji potok Wadi Nimrin – bila je više-manje nestalna. U tom se kraju nalaze različiti megalitski spomenici: dolmeni, menhiri i kameni krugovi. Možda je zato Stari zavjet zapisao predaju o divovskom narodu Emijaca (hebr. množ. אַמִּים *Emim*), koji su tu živjeli, prije no što su ih Moapci protjerali (Pnz 2,9–10). A isto vrijedi u odnosu na zemlju susjednih Amonaca. Prema Bibliji, u njihovoj su zemlji – do dolaska Amonaca – živjeli gorostasni Refaimci (hebr. množ. רִפְאִים *Refaim*), koje su Amonci zvali Zamzumijcima (אֲזֻמִּים *Zamzumim*) (Pnz 2,20).

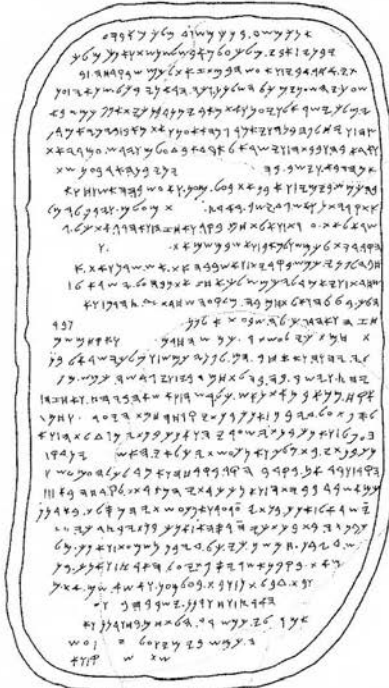
Malo prije prodora Hebreja u Palestinu – Amorejci, stigavši vjerojatno sa zapadne strane Jordana, oteli su od Moabaca krajeve sjeverno od rijeke Arnona (Br 21,13; 21,26). U to doba, moapksi kralj bio je Balak (בַּלַּק *Balaaq*). Zatim u pokušaju da zaustavi Izraelce, Balak je pozvao u pomoć mezopotamskog vrača Bileama (בִּלְעָם *Balaam*) te zatražio od njega da baci prokletstvo na Izraelce, što je – treba li reći – jadno završilo (Br 22,1 i dalje; Jš 24,9; Suci 24,9; 11,25). No u nastavku zbivanja, navodno su Moapkinje navele narod izraelski »na žrtvovanje svojim bogovima«, i narod doista »sudjelovao u njihovim gozbama i klanjaše se njihovim bogovima« (Br 25,2). To bi zapravo značilo da su morali postojati više-manje miroljubivi odnosi između Izraelaca i Moabaca. No izraelska plemena Rubena i Gada naselila su zemlju koju su Amorejci prethodno prisvojili, a Moapci su poslije uspjeli ne samo povratiti te krajeve, nego i proširiti svoju vlast na zapadnu Palestinu, na područje koje je bilo nastanilo Benjaminovo pleme. No na kraju je Ehuh sin Gere (אֶהוּד בֶּן־גֵּרָא) ubio moapskog kralja Eglona (עֲגֹלֹן) i poveo Izraelce u napad; pobili su »oko deset tisuća Moabaca« i ponovno osvojili područje Jerihona (v. Suci 2,12–30). Zatim je slijedilo razdoblje mira. U to doba Moapci su pružili utočište obitelji Elimeleka (אֱלִמֶלֶךְ) i Ruta Moapka (רֹוּת) ušla je u rodoslovlje kralja Davida (דָּוִד) (Ruta 1,1; 4,10–22). Kralj Šaul poslije je obnovio rat protiv Moabaca (1 Sam 14,47), a David – iako je nekad bio sklonio svoje roditelje kod jednog moapskog vladara (1 Sam 22,3–4) – poslije je napao moapsku zemlju i podredio je Izraelu (2 Sam 8,2). To stanje podređenosti trajalo je za vladavine Salomona, koji je dovodio Moapke (i Amonke) u svoj harem (1 Kr 1), te »sagradi [...] uzvišicu Kemošu, sramoti Moaba, na gori istočno od Jeruzalema« (אֵז יִבְנֶה שְׁלֹמֹה בְּמָה לְכַמּוֹשׁ שִׁקְץ מוֹאָב) (1 Kr 11,7).

Nakon podjele na kraljevstva Jude i Izraela, Moapci su postali vazali sjeverne države (Izraela), ali su poslije smrti njezina kralja Ahaba pokrenuli pobunu i stekli neovisnost, što se može zaključiti iz Starog zavjeta (2 Kr 1,1; 2 Kr 3,4–27) i također iz teksta na steli moapskog kralja Meše. Stela kralja Meše, ili Mešin kamen, potječe iz vremena oko 840–835. pr.n.e. Nađena je 1868. u drevnom gradu Dibonu (דִּיבּוֹן), spomenutu u Starom zavjetu (Neh 11, 25), a danas se čuva u Louvreu. U tekstu Meša govori o svojim pobjedama nad izraelskim kraljem Omrijem.

Čini se zapravo da su Moapci često činili nalete na područja izraelskog kraljevstva, i da su malo po malo uspjeli vratiti sve krajeve koje su još i Amorejci oteli od njih. U asirskim klinopisnim izvorima, Moapci se često spominju kao asirski podanici – no ponekad su se udruživali s drugim zapadnim narodima protiv asirskih vladara.⁴³

⁴³ Usp. odlomak o Sargonu II. u početnim poglavljima Knjige o Juditi (inače, ne postoji hebrejski izvornik te knjige, pa je Židovi stoga i ne priznaju kao svetu).

Slika 7: Mešin kamen (Louvre AO 5066)

Ovaj natpis daje nam moapsku inačicu događaja opisanih u Bibliji (2 Kr 3,4, 5, 21). Radi se o najstarijem dosad otkrivenu tekstu koji sadrži četvrtoslovno ime biblijskog Boga (Τετραγράμματος), u hebrejsko-feničkim slovima (28. red, desno).

B.4.3. Hebrejski

Hebrejski uključuje:

- a) klasični ili biblijski hebrejski jezik, poznat gotovo isključivo iz Starog zavjeta, koji sadrži hebrejske tekstove nastale u tisućljetnom vremenskom rasponu (od oko 1200. do oko 200. pr.n.e.). Osim biblijskih tekstova, postoje i manji natpisi, od kojih je Gezerski kalendar najstariji, datiran oko 925. pr.n.e.
- b) jezik poslijebiblijskog razdoblja, koji počinje od »apokrifskih« tekstova i nedavno otkrivenih mrtvomorskih spisa (Kumranskih svitaka) iz 2–1. stoljeća pr.n.e., a nastavlja se preko rabinske literature iz prvih stoljeća n.e.

U posljednjim godinama Kraljevstva Jude, Moapci su bili saveznici Babilonije i ratovali su zajedno s Nebukadnezarom II. protiv Jojakima (יהויקים), kralja Jude (2 Kr 24,2). I poslije pada Jeruzalema, Moab je uživao u kraćem razdoblju blagostanja pod nadvlašću Nebukadnezara. No kraj se približavao. Zapravo, kad su se Židovi vratili iz babilonskog sužanjstva, moapsku zemlju zaposjeli su Arapi Nabatejci i upravo će oni – a ne više Moapci – postati saveznici Amonaca.⁴⁴

Kako nam svjedoči tekst Mešina kamena, moapski jezik mogao bi se odrediti kao »hebrejsko narječje«. Uporaba konverzivnog wawa⁴⁵ ista je u moapskom i hebrejskom i gotovo se sve riječi, infleksijske tvorbe i idiomatski izrazi s natpisa mogu naći i u tekstu Staroga zavjeta. Iz natpisa se također može zaključiti da su, pored »narodnog boga« Kemoša, štovali i božicu Astartu kao njegovu suprugu. Osim tih dvaju božanstava, u Starom se zavjetu spominje još jedan mjesni bog Moabaca – »Baal peorski« (בעל פער Ba'al P^he'ōr, Ba'al-phegor i sl., v. Br 25,3; Pnz 4,3; Hoš 9,10 itd.). Ne znamo mnogo o njihovoj religiji, ali čini se sigurnim da su njihovi obredi uključivali također žrtvovanje ljudi. Natpis s Mešina kamena izričito spominje ljudske žrtve (usp. još 2 Kr 3,27; Br 25; Hoš 9,10).

⁴⁴ Usp. Flavius Josephus, *Antiq.* XIII, 13, 5 i XIV, 1,4; 1 Mak 9,32–42.

⁴⁵ Radi se o jednoj od osobitosti starohebrejskog jezika.

(Mišne, Tosefte, Midraše) i srednjovjekovnih pjesničkih, filozofskih i komentatorskih djela do moderne ere;

c) novohebrejski, koji se danas rabi u državi Izraelu.

Hebrejski se isprva pisao kanaansko-feničkim pismom, ali od 4. stoljeća pr. n.e. Židovi su u babilonskom sužanjstvu usvojili uglato aramejsko pismo, koje se primjenjuje i danas. Oko 3. stoljeća pr.n.e. na hebrejskom se govorilo samo u Judi, a i tamo u obliku koji se naziva mišnanski hebrejski. Tijekom babilonskog sužanjstva aramejski je postao *lingua franca* puka. Za sve one koji više nisu mogli razumjeti drevni jezik, učinjen je i prijevod svetih spisa na aramejski – tzv. תרגום *Targum*, 'prijevod'.⁴⁶ Kao govorni idiom, hebrejski je izumro oko 200. n.e. i ostao je u uporabi samo kao liturgijski jezik najučenenijih slojeva naroda, sve do nedavna, kad je »vraćen iz mrtvih« kako bi poslužio kao zajednički jezik za Židove koji su se iz raznih dijelova svijeta vraćali u prapostojbinu Izrael.

Hebrejski rječnik, kako je došao do nas, vrlo je ograničen i čak u gramatičkim tvorbama vrlo je siromašan, osobito u usporedbi s velikim bogatstvom aramejskoga i arapskog. Treba, međutim, reći da je najvjerojatnije nekadašnji govorni hebrejski imao mnoge izraze i oblike koji nisu ušli u Stari zavjet. Leksikografi su dosad prebrojili ukupno 2050 korijena.⁴⁷ No velik broj tih korijena pojavljuje se tek povremeno u svetom pismu, ili pak nije važan u tvorbi daljnjih izvedenica. Poprilično je poznato da je za čitanje većine starozavjetnih tekstova dovoljno znati samo 500 korijena. Prema procjeni, ukupan broj riječi u Starome zavjetu kreće se oko 5000. U hebrejskom postoji obilje izraza za stvari iz svakodnevice: domaće životinje, alate, uobičajene pojave i radnje, uobičajene društvene odnose, kao i mnogo izraza za radnje i predmete vezane uz religijsku sferu. S druge strane, njegov je rječnik vrlo manjkav u nazivlju apstraktnih pojmova i osjećaja. Tako, primjerice, iako je Stari zavjet ponajprije vjerski spomenik, čini se da u njemu ne postoji apstraktni izraz za ono što nazivamo »vjerom«, pa se taj pojam neprikladno naznačuje sintagmom »strah od Boga«. Zatim, postoje riječi za ljubav i mržnju, ali ne i srednji izraz sa smislom obične preferencije – dakle, voljeti više ili manje. To može objasniti i neke prividno okrutne biblijske rečenice. Čak i u Evandelju, koje je izvorno napisano na grčkom, vidljiva je katkad jezična ograničenost pisca koji je vjerojatno mislio na hebrejskom. Pogledajmo, primjerice, ob-

Slika 8.: Iz Mojsijeve Himne moru, *Širat ha-Yam* (Iz 8,15)

שְׁחֹרְהָ אֵינִי וְנִאֲוָה בְּנֹת יְרוּשָׁלַם 5
 כְּאֵלֵי מִרְיָוֹת שְׁלֹמֹת:
 אֶל־תִּרְאוּנִי שְׁאֵנִי שְׁחֹרְחֹרֶת שִׁשְׁזָפְתִּי חֲשַׁמֵּשׁ 6
 בְּנִי אֲמִי נְחֹרֵי־בִי שְׁמִנִי נִטְרָה אֶת־הַפֶּךְ מִיָּם
 כִּרְמִי שְׁלִי לֹא נִטְרָתִי:
 הַיָּדָה לִי שִׁאֲתִּבֶה נִפְשִׁי אֵיכָה תִרְעֶה 7
 אֵיכָה תִרְבִּיץ בַּצְּהָרִים
 שְׁלֹמָה אֲהִיָּה כְּעֵטֶיהָ עַל עֲדְרֵי הַבְּרִידָה:
 אִם־לֹא תִדְעִי לֹהֵ הַיָּפֶה בְּנָשִׁים 8
 צֹאֵר־לָךְ בְּעֵקֶב־נִי הַצֹּאֵן וְרַעֲלִי אֶת־גְּדִי־תִידָה
 עַל מִשְׁכְּנוֹת הָרָעִים:

⁴⁶ Naziv je semitski – usp. akad. *targumānu* 'tumač', aram. i sirij. תרגם *trgm* 'tumačiti', hebr. תרגם *trgm* 'tumačiti, prevoditi', ugarit. *rgm* 'riječ, razgovor, priopćavanje'. Taj je izraz prešao kao posudnica i u mnoge indoevropske i altajske jezike.

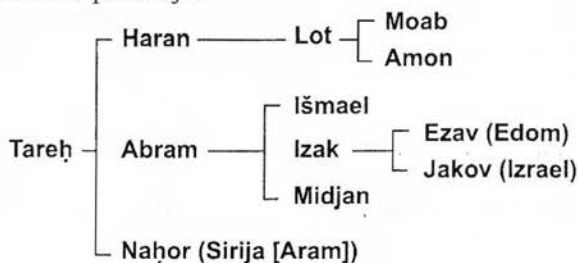
⁴⁷ Smatra se da prirodni jezici, u prosjeku, imaju rječnike od najmanje 3000 do najviše 5000 korijena.

lik rečenice iz Evanđelja po Luki: »Dode li tko k meni, a *ne mrzi* svog oca i majku, ženu i djecu, braću i sestre [...] ne može biti moj učenik« (Lk 14, 26). Slično tomu, nazivi kojima se opisuju osjećaji vrlo su općeniti te svjedoče o dosta slabo razvijenoj psihološkoj analizi. Recimo, strasti se označuju riječima 'srce', 'bubrezi' i 'jetra', milosrde pojmom 'utroba', i slično.

U hebrejskom jeziku glagoli imaju najveću važnost, ne samo jer predstavljaju glavnu sastavnicu u tvorbi rečenica, nego također i prije svega jer su i druge jezične sastavnice, uz manji broj iznimaka, izvedene iz glagolskih korijena. Čak u slučaju tzv. denominativnih glagola, tako nazvanih jer potječu od imeničkih korijena, kad se pobliže razmotre imenice od kojih su nastali, vidi se da su i one nekad nastale od glagola. Hebrejska sintaksa, kao i sintaksa svih semitskih jezika, razmjerno je jednostavna. Duge i velemudre rečenice sasvim su strane i prozi i pjesmama Staroga zavjeta.

S gledišta etimologije mnogo se raspravljalo o tome potječe li etnonim »Hebrej« (עבריי) od imena Ebera (עבר), spomenuta u Knjizi Postanka kao oca Pelega i Joktana (Post 10,25), ili od hebrejske osnovice korijena עבר 'strana', koja se odnosila na »zemlju s onu stranu« kakve rijeke, možda baš iz perspektive stanovnika s istočne strane Eufrata. No neki su istraživači ukazali na skupine nomada i polunomada, bez državne ili staležne pripadnosti, koji su se nazivali *Habiru*, *Hapiru*, *Apiru* ili *PR* (bez etničkih primisli). Drevni izvori svjedoče o pokretima tih skupina na Bliskom istoku sve do oko 1100. pr.n.e. Čini se da su ti nomadi – živeći često od razbojstava, ali katkad su opisani i kao vrsni obrtnici – nerijetko postali plaćenici ili sluge okolnih država. Ipak, unatoč svim prijedlozima, pitanje o podrijetlu hebrejskog etnonima nije do danas riješeno.

Naziv Izrael (יִשְׂרָאֵל) označuje potomke patrijarha Jakoba (יַקֹּב), koji je prozvan Izraelom nakon jedne zgođe opisane u Starom zavjetu.⁴⁸ Podrijetlo naroda Izraela pripada legendi i u Bibliji se skiciraju odnosi između različitih semitskih skupina koje su nastanjivale to područje:

⁴⁸ Ime Jakov vjerojatno je skraćena inačica babilonskog imena *Ya Kub-ilu*, sa značenjem 'zamjenik, onaj tko uzima mjesto druge osobe'. Po mogućnosti, Jakov je stekao to ime jer je za zdjelu sočivice kupio prvorodstvo od svog brata Ezava, a poslije umjesto Ezava primio očev blagoslov (Post 25,29-34; 27,1-37). Jakovljev život označen je nizom čudesnih viđenja: u Luzu (Betelu) usnuo je prizor anđela kako se penju i silaze niz ljestve; u Mahanajimu je doživio drugi anđeoski san i u Penuelu je sanjao svu noć kako se borio s Bogom, pa je tom zgođom primio Božji blagoslov i nadimak יִשְׂרָאֵל Izrael, sastavljen od ישרה *israh* 'onaj tko se bori' + אל *El* 'Bog', što bi – dakle – značilo 'onaj tko se bori s Bogom' (v. Post 32-33,16).

Drevni mitovi i legende prepoznali su, dakle, neko srodstvo između Moabaca, Amonaca, Midjana, Izraelaca, Sirijaca/Aramejaca i drevnih naroda sinajske pustinja (Jišmaelaca i Midjana), koje je možda bilo utemeljeno više na jezičnom nego na krvnom srodstvu.⁴⁹

Sveto je pismo gotovo jedini povijesni izvor za najraniju povijest Izraelaca. Ta predaja počinje seobom osoba označenih u našoj genealoškoj tablici, točnije odlaskom Teraha (תָּרַח) iz Babilonije zajedno s trojicom svojih sinova – Abramom (אַבְרָם), Nahorom (נָחוֹר) i Haranom (הָרָן).⁵⁰ Polazište je bio grad »Ur Kaldejski« (כְּשָׁדִים אֹר) (Post 11,28; 11,31), a krajnje odredište zemlja Kanaan (כְּנָעַן) (11,31). Izgleda da je ta priča u skladu s činjenicom da su Akadani uspostavili niz putova koji su vodili prema Sredozemlju preko Palestine i sjeverne Arabije. Smjer kretanje družine išao je prema gradu Haranu (הָרָן, *Haran*⁵²) u zemlji Aramu (אַרָם⁵³) koji je bio tada vrlo poznat i takmio se s Urom za prvenstvo u kultu boga mjeseca Sina. Prema Starom zavjetu, Bog je naredio Abramom da potraži drugu zemlju (Post 12,1) – no može se pomisliti, u mnogo prizemnijem smislu – da je Babilonsko kraljevstvo tada proživljavalo neprekidne upade Kasita, što je po svoj prilici navelo Teraha na odlazak. Dok je Terahov drugi sin, Nahor, odlučio ostati u Haranu (gdje je prema predaji postao rodonačelnikom Aramejaca), Abram i njegov nećak Lot nastavili su put, mimo Damaska, sve dok nisu stigli do konačnog odredišta. Kako smo prije spomenuli, uz Lota se povezalo podrijetlo Moabaca i Amonaca. Što se tiče naroda vezanih uz Abarama – čini se da su Jišmaelci i Midjani nastanili Sinajski poluotok, Edomci su nastanjivali brdovit kraj južno od Mrtvog mora, a Izraelci zemlju zapadno od Jordana, osobito područja spomenuta u Knjizi Postanka, Šekem, Betel, Hebron i Beer Šaba. Dakle, povijest Izraelaca nadovezuje se na povijest patrijarha Abra(ha)ma, Izaka (יִצְחָק, *išhaq*⁵⁴) i Jakoba (Izraela), a koja – prema 23. i 28. poglavlju Knjige Postanka – ukazuje na blisko srodstvo sa semitskim življem zemlje Arama. Abram je mogao stići u Kanaan oko 2300. pr.n.e. i možda je imao povremene dodire također s Egiptom (usp. Post 12) i s Elamcima (usp. Post 14).

Poslije su Izraelci, pritisnuti glađu, migrirali u Egipat i nastanili se u području Gesena, istočno od nilske Delte. Čini se da je biblijska predaja u tome suglasna s podacima iz egipatske povijesti. Naime, oko 2100. pr.n.e. u Donji Egipat upali su ljudi nepoznata podrijetla, Hiksi, koji su se naselili oko grada Soana (Tanisa) u Delti, oko 60 km od Gesena. Smatra se da su vladali zemljom tijekom 15., 16. i 17. dinastije, ukupno 511 godina, kako je u 3. stoljeću pr.n.e. tvrdio egipatski svećenik

⁴⁹ O izraelsko-aramejskom srodstvu, v. Post 24,4; 10; 27,43; 29,4 itd.

⁵⁰ Ime *Terah* ili *Tareh* doslovce znači 'preseljenik, nomad', što upućuje na to da je riječ o mitskom ili mitološkom lištu. Abramovo ime, poslije preinačeno u Abraham, znači 'otac mnoštva', u skladu sa starozavjetnim proročanstvom (Post 15,4; 15,17; 16; 18,10), dok bi *Nahor* značio 'dahtanja, onaj tko dahće/rokče', a *Harana* 'gorštak'.

⁵¹ Drevni grad Ur zvao se na akadskom *Uriwa*. To je arheološko nalazište smješteno 250 km od Perzijskog zaljeva i oko 10 km od desne obale Eufrata, blizu današnjega mjesta Muqayyar.

⁵² Ime znači 'popločen grad' ili je možda nastalo prema akadskom *harana* 'cesta, put'.

⁵³ Taj se toponim može tumačiti kao 'visok [grad, kraj]', ili kao 'mjesto na visoravni'.

⁵⁴ Značenje Izakova imena bilo bi 'osmijeh, smijeh'.

Maneton, pisac jedne od temeljnih povijesti Egipta.⁵⁵ Vlast domaćih egipatskih faraona suzila se na okolicu Tebe, pa je stoga moguće da su razni azijski narodi, pa tako i Izraelci, naselili područja pod vlašću Hiksa, gdje su mogli nastaviti sa svojim prijašnjim, pastirskim načinom života. Pretpostavlja se da su Izraelci stigli u Egipat oko 1600. pr.n.e., tj. prije nego što su Hiksi bili prognani iz zemlje. Protjerivanje Hiksa vjerojatno je ostavilo Izraelce bez zaštitnika. No ipak, čini se da se faraoni 18. dinastije nisu miješali u njihov život. Jedan od njih, Amenhotep III., oženio se sirijskom kneginjom Ti, štovateljicom Boga Sunca. Njezin i faraonov sin, Amenhotep IV., napustio je egipatsku vjeru i usvojio monoteistički kult Sunca koji nije dopuštao antropomorfizam božanstva. Preuzeo je ime Ehnaton, prema složenici – *ahen* 'onaj koji je koristan' + *aton* 'utjelovljenje sunčanog kruga, Bog Sunca, gospodin Sunce'.⁵⁶ Kad su vjerske preinake izazvale sukob s tebanskim svećenstvom, Ehnaton je prenio egipatsku prijestolnicu u Tell el-Amarnu i okružio se strancima. Već se više puta ukazalo na sličnost između starozavjetnoga psalma 104. i Ehnatonove »Velike himne Suncu«, pronađene kod Tell el-Amarne.⁵⁷ Pa ipak, Ehnaton nije osnovao nikakvu zajednicu, nije imao učenike ni apostole koji bi mogli štiti njegovu vjeru. Imao je samo malen krug sljedbenika koji su nakon njegove smrti ostali bez smjerokaza. Govorilo se o mogućnosti utjecaja njegovih ideja na kasnije monoteističke zamisli u Palestini, što je osobito istaknuo Sigmund Freud.⁵⁸ Monoteističko načelo u biti je tijesno vezano uz kult Atona, pa se zato i možemo upitati nije li Amarna možda imala kakav utjecaj na izraelsku vjeru, pa – ako jest – koja je bila mjera toga utjecaja. No vremenski je raskorak nažalost prevelik da bismo mogli potvrditi ili isključiti izravne veze sa starozavjetnim monoteizmom, premda su svakako mogli postojati nama nepoznati i prikriveni dodirni putovi. Zato, dakle, ostaje moguće da se pisac psalma 104. doista nadahnua glasovitom Ehnatonovom himnom.

Poslije Ehnatonove smrti, egipatski svećenički stalež pokrenuo je reakciju radi vraćanja drevnih bogova (i ponajprije radi vraćanja nekadašnjih povlastica). Faraoni 19. dinastije vjerojatno su bili ti koji su Hebrejima »[o]gorčavali [...] život teškim

⁵⁵ Egipatski svećenik Maneton rodio se u trećem stoljeću pr.n.e. u Sebenitu u Egiptu. Napisao je djelo pod naslovom Αἰγυπτιακά ὑπόμνηματα (= *Egipatski ljetopis*) koje nam je očuvano samo u odlomcima iz djela Josipa Flavija (*Contra Apionem*, I, XIV, XV, XX) i u dva sažetka – bolji je sažetak prenio Julije Afrički, a drugi Euzebij u svojoj kronici. Oba je prenio Monah Georgije, poznatiji kao Georgije Sinkel (8–9. st. n.e.), u svom djelu Ἐκλογή Χρονογραφίας. Sudeći prema sažecima, Manetonov rad bio je podijeljen u tri dijela – prvi se dio odnosio na vladavinu bogova i polubogova, drugi je obrađivao osam kraljevskih dinastija i treći dvanaest dinastija (podaci o posljednjoj bili su dodani poslije Manetonove smrti):

⁵⁶ Suprugu Ehnatona, Nefertiti, prozvala se Nefernefruaton 'najljepša [najsavršenija] Atona'. Smisao Ehnatonova imena bilo bi zapravo 'Atonov sluga', što potvrđuju i njegove vlastite riječi: »ja sam tvoj sin, koji ti služi i uzdiže tvoje ime« (v. Sandman, 1958: 13–16). Inače, egipatsko ime *aton* (*ʿtn*) može se povezati s hebr. אָדוֹן *'adon* 'gospodar' i אֲדֹנָי *'Adonai* 'Gospodin Bog', feničkim אָדוֹן *'adon* i ugaritskim 'dn 'gospodin, gospodar', kao i s grč. Ἀδωνίς. 'Adonis, sirijsko i feničko božanstvo'. U svojoj povijesnoj gramatici starozavjetnog hebrejskog, Hans Bauer i Pontus Leander tvrdili su da *Adonai* nije semitska riječ, nego posuđenica nepoznata podrijetla (v. Bauer i Leander, 1922).

⁵⁷ Za hijeroglifski tekst v. Davies, 1908; njem. prijevod dao je Erik Hornung (1993), koji je poslije preveden i na talijanski (Hornung, 1998).

⁵⁸ V. Freudovo djelo: *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* – u raznim izdanjima i također prijevodima.

radovima: pravljjenjem meljte i opeke, različitim poljskim poslovima» (בשדה וימררו את-חיייהם בעבדה קשה בחמר ובלבנים ובכלי-עבודה (Izl 1,14). Knjiga Izlaska zatim podrobno opisuje kako su Izraelci napustili Egipat, pod vodstvom Mojsija (משה) i uz Božju pomoć.⁵⁹ Nakon prvog, neuspješnog pokušaja ulaska u Kanaan, kad su ih odbili Kanaanci i Amalečani, slijedilo je mračno razdoblje u povijesti Izraela, kad su plemena lutala pustinjom (*Badiet et-Tih*, 'Pustinja lutanja'). Navodno se središte njihovih pokreta nalazilo tada u oazi Kadeš (קדש 'svet'), koja se poistovjećuje s današnjim mjestom 'Ayin Qedis, oko 80 km južnije od Beer Šabe.

Godine 1896. otkrivena je u egipatskoj Tebi stela faraona Meremptaha na kojoj on opisuje egipatske pobjede u Kanaanu i kod Aškelona. U tekstu stoji i ovo: »Izraelci su uništeni tako da su ostali bez sjemena, zemlja Har je postala prozor Egipta«. Nije moguće osvijetliti taj natpis uz pomoć biblijske predaje, jer od vremena izlaska iz Egipta do Salomonova doba nema spomena o dodirima ili ratovima između Egipćana i Izraelaca. Stoga su u prošlosti stručnjaci pretpostavljali da se Meremptahov natpis odnosi na Izraelce koji su kružili oko Kadeša. Dakako, možda stvari nisu tekle baš tako kao što su opisane u Starom zavjetu.

Prema Bibliji, na početku četrdesete godine, Hebreji su opet pokušali ući na područje Kanaana, sve do rijeke Arnon (Br 21,10 i dalje).⁶⁰ Točnost starozavjetnih zemljopisnih podataka iznenađuje, baš kao i netočnost kronoloških podataka. Mojsije i njegovi sljedbenici navodno su napustili Kadeš i zaobišli Edom i Moab, jer vladari tih zemalja nisu htjeli da uđu na njihovo područje (Br 21). Edomska prijestolnica – בצרה, *Bošra* ili *Bašra*, 'tor, tvrđava', prema starozavjetnom izvoru (Iz 63,1) – poistovjećuje se s današnjim selom el-Busera. Godine 1971. Crystal Bennett, ravnateljica Britanske arheološke škole u Jeruzalemu, pokrenula je istraživačke radove u tom mjestu. Njezina je ekipa često nailazila na zidine, kao i na ostatke citadele. Urbani je sklop bio više puta razoren i sasvim spaljen, no nakon četiri istraživačka pothvata, Bennettova je morala zaključiti da ni tvrđava ni zidine ne datiraju iz Mojsijeva doba. Na koncu 8. st. pr.n.e. grad još nije postojao i njegovo je područje vjerojatno bilo nenaseljeno. Dakle, Bosra je nastala nekoliko stoljeća nakon Mojsijeva vremena. Jedna je skupina američkih arheologa došla do sličnih nalaza u Moabu. Nakon što su podrobno istražili Tell Hesban – biblijski Hešbon (točnije חֶשְׁבֹן, *Hešebōn* – v. Br 21, 26), 26 km južno od Ammana – Amerikanci su morali zaključiti da je Hešbon postao gradom tek u drugom dijelu željeznoga doba. Prije toga je stanovništvo bilo rijetko naseljeno, a kako je kralj Moaba navodno ulijevao strah u kosti sinova Izraela, u tom kraju zapravo nije bilo žive duše. A još tijekom 1950-ih godina, Kathleen Kenyon iz Britanske arheološke škole u Jeruzalemu, vodila je iskapanja kod Jerihona. Otkrila je

⁵⁹ Za pregled raznih teorija i hipoteza o izlasku iz Egipta, v. Lehman, 1983. Dodajmo da je hebrejsko ime za Egipat – מצרים *Miṣrayim* – nejasna podrijetla i etimologije. Što se tiče Mojsijeva imena, u Starom zavjetu daje se paraetimološko tumačenje, 'iz vode izvaden' (Izl 2,10), prema hebr. מִן-הַמַּיִם מִשִּׁיתָהוּ *mīn-hamayim mēšit*. No Mojsijevo ime zapravo je tipično egipatsko, sa značenjem 'sin', kao u složenicama poput *Rāmses* (sin /boga/ Ra) ili *Tutmoses* (sin Tuta). Pravo je ime Mojsija vjerojatno bilo *Rāmōses*, što se poslije preinačilo radi brisanja spomena na »pogansko« božanstvo.

⁶⁰ »Četrdeset godina« ne mora se shvatiti doslovce, jer u mnogim semitskim jezicima, broj 40 ima opće značenje 'mnogo', pa prema tome, '40 godina' značilo bi tek 'mnogo godina', '40 mjeseci' – 'mnogo mjeseci', i sl.

da je Jerihon bio važan grad već u trećem tisućljeću pr.n.e., na početku brončanoga doba, sve dok nije stradao u potresu 2300. pr.n.e. Idućih stoljeća mjesto je ostalo pusto, nastanjeno samo nomadima, do 1900. pr.n.e., kad je grad bio obnovljen. Slijedilo je zlatno doba procvata, kad su nastale i znamenite jerihonske zidine. No Jerihon više nije postojao kad su ga, prema Starom zavjetu (Jš 6), Hebreji osvojili. Propao je u požaru oko 1550. pr.n.e., a poslije je imao vrlo malo stanovnika. Dakle, nije trebalo zatrubiti iz ovnujskih rogova da se sruše jerihonski bedemi – to što su sinovi Izraela osvojili bilo je već porušeno i slabo naseljeno mjesto, koje je ostalo u takvu stanju sve do 7. st. n.e., kad je bilo ponovno utvrđeno.

To bi moglo značiti da su kraljevstva Edom i Moab nastala tek mnogo nakon izraelskog osvajanja Kanaan. Drugim riječima, Izraelci nisu zaobišli ni Edom ni Moab, zemlje koje tada nisu postojale, koje su ušle u povijest tek naknadno, pa je stoga i dio Biblije koji o njima govori morao nastati u mlađem razdoblju, recimo u 7–6. stoljeću pr.n.e. Dakle, nije moguće govoriti o »naoružanom osvajanju« Obećane zemlje, nego je vjerojatno riječ o običnim prodorima nomada, malo po malo prema sjeveru, sve dok nisu stigli do Jordana. Takvo postupno prodiranje, u valovima, nudi nam jednostavno objašnjenje za proturječne biblijske opise putova prema Kanaanu. Također nam daje i objašnjenje za proturječja u odnosu na osvajanje pojedinih gradova i za iznenađujuću vijest da su, prije Jošuinih osvajanja, dijelovi brdskog područja oko Jeruzalema već bili u rukama Izraelaca.

Prema daljnjem biblijskom opisu, nakon što su Izraelci prešli Jordan i porazili Amorejce koji su im stali na put, postupno se širio osvojeni prostor. Izraelski vojskovođa Jošua (יהושע *Jehošua*) odlučio je napasti zemlju Kanaan, u užem smislu naziva. Različiti narodi koji su nastanjivali zapadnu Palestinu (Kanaanci, Hetiti, Amorejci, Hivijci, Perizani itd.) živjeli su u stanovitom broju neovisnih gradova, razjedinjenih zavadama i u međusobnoj zavisti, tako da nisu uspjeli pružiti zajednički otpor izraelskim napadačima. Te su okolnosti išle u prilog Jošui u njegovim osvajanjima. Brzo podredivši središnji dio Kanaan, Jošua je sklopio savez s Gibeoncima te kod Bet-Horona porazio pet amorejskih kraljeva. Ta mu je pobjeda osigurala i vlast nad južnom Palestinom. U međuvremenu, kraljevi sjevernih gradova sklopili su savez, no Jošua ih je porazio kod Meronskog jezera (Huleh), nakon čega je podredio mnoge sjeverne gradove. Te pobjede omogućile su Izraelcima da se čvrsto ukorijene u zemlji Kanaanu. Knjiga Jošue priča kako su izraelska plemena podijelila osvojeno područje i potom odredila šest gradova utočišta »da bi ovamo mogao pobjeći ubojica koji nehotice ubije koga« (Jš 20,3). Jedan od tih gradova bio je Šekem (שכם *Šekhem* = 'leda, rame', današnji Nablus, oko 50 km od Jeruzalema). Nigdje nije zapisano da su Izraelci Šekem zauzeli ratom, a arheološka su istraživanja potvrdila da grad nije bio osvojen u brončanom dobu. To bi moglo značiti da je to mjesto pripadalo otprije kakvoj izraelskoj skupini, koja ili nije nikad otišla u Egipat, ili koja se vratila u Obećanu zemlju u nekom prethodnom migracijskom valu. Okolnosti pod kojima se odvijalo »osvajanje« izazivale su rasprave sve od Josipa Flavija do naših dana, te danas postoji sklonost prema radikalnom kritičkom preispitivanju vjerodostojnosti Biblije kao povijesnog izvora u pogledu izraelskih pokušaja prodora u Obećanu zemlju s istočne strane Jordana. Ostaje, međutim, činjenica da je nedvojbeno bilo sukoba između izraelskih plemena i stanovnika Palestine, te da su ti sukobi postali sve krvaviji

kako se prodor nastavljao iz politički manje uređenih područja napokon prema središtima kanaanskoga življa. No izraelska etnogeneza zapravo je započela tek nakon što je Kanaan bio osvojen, što će reći da se tek tada u Izraelaca počela stvarati svijest o pripadnosti jednom narodu.

Dok je Jošua bio živ, njegove su osobne odlike i ugled pridonijeli održavanju jedinstva među Izraelcima, premda su plemenska suparništva i dalje izazivala napetosti. Međutim, kad je Jošua umro, nestao je središnji autoritet, tako da su popustile i veze između različitih plemena, naseljenih u različitim dijelovima zemlje, na što su također djelovali mješoviti brakovi između Izraelaca i Kanaanaca. Dugo vremena nakon smrti Mojsijeva nasljednika, pojedina su plemena trpjela napade i poniženja od vanjskih neprijatelja. U takvim se okolnostima tražilo vodstvo vojnih poglavara, nazvanih שׂפְהַת *šopheṯ* »suci«. ⁶¹ No vlast pojedinih sudaca nije obuhvaćala sav Izrael. S vremenom, postajalo je jasno da je to stanje nepovoljno, pa se razmišljalo o korjenitom rješenju – o izboru kralja za sav Izrael. Gideon je odbio prihvatiti krunu koja mu je nuđena; njegov sin Abimelek prihvatio ju je, ali se pokazao nevičnim vladarom. ⁶² Za vrijeme sukoba koji je izbio s Filistejcima, Samuel (שׂמוּאֵל ⁶³), posljednji od sudaca, preuzeo je gotovo potpune kraljevske ovlasti. No kad se uz filistejsku opasnost sa zapada pojavila i amonska s istoka, Izraelci su konačno pronašli kralja u osobi Šaula (שׂאוּל ⁶⁴) Benjaminca.

Lik prvoga kralja Izraela u mnogome podsjeća na likove sudaca prije njega, jer – iako je bio izabran kraljem nad čitavim Izraelom – nije mu uspjelo osigurati jedinstvo izraelskih plemena. Šaulov je dvor bio jednostavan do krajnosti. On nije imao stalnu vojsku i nije postavljao namjesnike po podređenim pokrajinama. Ratovalao je protiv Filistejaca – i pobjeđivao ih, ali za troškove rata samo je povremeno ubirao danak. Kad je poginuo u boju na gori Gilboi, ponovno su izbila plemenska suparništva, tek privremeno stišana. Većina plemena htjela je Šaulova sina Išbaala za kralja, no pleme Jude zbilje je redove oko Davida (דָּוִד ⁶⁵), izabravši ga u Hebronu za vlastita kralja. Tijekom građanskog rata koji je slijedio, Davidova je moć postupno rasla i na kraju su starješine svih plemena prihvatili njegovu vlast. David je zapravo bio pravi utemeljitelj hebrejskog kraljevstva. Jedan od njegovih prvih poteza bila je uspostava prijestolnice u Jeruzalemu. Njegov je vojni genij omogućio mu poraziti razne narode koji su dotad tlačili Izraelce i osvojiti njihove zemlje. Kad je umro, ostavio je za sobom sina nasljednika – Salomona (שְׁלֹמֹה ⁶⁶).

I dok je Davidova vladavina bila obilježena ratovima i osvajanjima teritorija, vladavina Salomona bila je vrijeme mira i trgovačkih uspjeha. Prijateljski odnosi s Fenikijom, koje je već David razvio, pomogli su Salomonu u izgradnji velikog jeru-

⁶¹ Korijen שׂפְהַת *šft* znači 'odlučiti, suditi, zapovijedati'. Treba primijetiti da je izraz *šopheṯ* sasvim podudaran s nazivom upravitelja u feničkim gradovima, o kojem smo govorili na str. 38.

⁶² Abimelekovo ime znači 'moj je otac kralj'. To je bila uobičajena vrsta naziva među palestinskim vladarima, kao što je riječ 'faraon' bila u Egipćana.

⁶³ '[Onaj koji je] od Boga uslišan'.

⁶⁴ '[Onaj koji je] upitan, posavjetovan'.

⁶⁵ 'Drag, obljubljen'.

⁶⁶ 'Mir, miran'.

zalemskog Hrama i inih raskošnih građevina, kao i u uspostavi brodovlja kojim je stjecao goleme dobiti. Pa ipak, zbog teških dažbina što ih je nametao radi zadovoljavanja svoje neobuzdane ljubavi prema raskoši i zbog niza krivih procjena, poput pokušaja ukidanja starih područnih podjela između izraelskih plemena, Salomon je potkraj života izgubio naklonost naroda sjevera. A to je otežalo stanje u zemlji, koje je dotad bilo povoljno i zbog trenutne slabosti velikih susjeda – Egipta i Asirije.

Tek što je čuo za Salomonovu smrt (oko 930. pr.n.e.), Roboam je (רְחַבְעָם) pošao u Šekem, gdje je sazvao zbor svega Izraela sa svrhom da preuzme vlast. Na zboru je narod zatražio da se ublaži težak jaram koji mu je nametnuo prijašnji vladar (1 Kr 12). Prezirni kraljev odgovor na taj zahtjev izazvao je lom između Davidove loze i plemena na sjeveru. Slijedio je raspad zemlje na dva kraljevstva. U sjevernoj je državi bilo osam plemena (אֶפְרַיִם Efrajim, מְנַשֶּׁה Manaše, יִשָּׂשכָר Jisakar, זְבֻלֻן Zebulun, אֲשֵׁר Ašer, נַפְתָּלִי Neftali, רֹאשׁוֹן Ruben, גַּד Gad) i smatra se da je na njezinu prostoru živjelo čak četiri–pet milijuna ljudi. Pod njezinom nadvlasti nalazio se Moab i dio sirijskog područja koje je svojedobno podredio Salomon (1 Kr 11,24; 2 Kr 3,4). U južnom kraljevstvu, Judi, bila su plemena Jude (יְהוּדָה) i Benjamina (בְּנֵימִן), te možda i dio plemena Šimuna (שִׁמְעוֹן) i Dana (דָּן). Neko vrijeme i Edom je priznavao nadvlast Jude. Sjeverno kraljevstvo, nazvano Izrael, iako je imalo više stanovništva nego Juda, nije razvilo visok stupanj jedinstva, pa je prvo podleglo pred napadima istočnih osvajača.

U popisu označujemo tek imena i redosljed kraljevâ Jude i Izraela:

IZRAEL	JUDA
Jeoboam I — 937–915. pr.n.e.	Roboam — 937–920. pr.n.e.
Nadab — 915–913. pr.n.e.	Abijam — 920–917. pr.n.e.
Baša — 913–889. pr.n.e.	Asa — 917–876. pr.n.e.
Ela — 889–887. pr.n.e.	Jošafat — 876–851. pr.n.e.
Zimri — nekoliko dana	Joram — 851–843. pr.n.e.
Omri — 887–875. pr.n.e.	Ahazija — 843–842. pr.n.e.
Ahab — 875–853. pr.n.e.	Atalija — 842–836. pr.n.e.
Ahazija — 853–851. pr.n.e.	Joaš — 836–796. pr.n.e.
Joram — 851–842. pr.n.e.	Amasja — 796–782. pr.n.e.
Jehu — 842–814. pr.n.e.	Azarja (Uzija) — 782–737. pr.n.e.
Joahaz — 814–797. pr.n.e.	Jotam — 737–735. pr.n.e.
Joaš — 797–781. pr.n.e.	Ahaz — 735–725. pr.n.e.
Jeroboam II — 781–740. pr.n.e.	Ezekija — 725–696. pr.n.e.
Zaharija — šest mjeseci	
Šalum — jedan mjesec	
Manahem — 740–737. pr.n.e.	
Pekahja — 737–735. pr.n.e.	
Pekah — 735–733. pr.n.e.	
Hošea — 733–722. pr.n.e.	

Četvrti kralj Izraela prije konca države, Menahem, našao se pred asirskom silom, a pošto nije imao moći da joj se suprotstavi, spasio si je krunu tako što se podredio i pristao na to da plaća danak Tiglatpileseru III. Njegov sin Pekahja vladao je dvije godine, a onda ga je ubio zapovjednik vojske, Pekah, nakon što je kovao zavjeru s judejskim kraljem Ahazom protiv Tiglatpilesera. Međutim, Ahaz je

zatražio pomoć baš od Asiraca, koji su 734. pr.n.e. napali izraelsko kraljevstvo i pripojili sebi Galileju i Damask, odvevši mnogo Izraelaca u progonstvo. Posljednji izraelski kralj, Hošea, dao je Pekaha usmrtni i zatim je ostao vjerni vazal Asirije sve dok je Tiglatpileser bio živ. No kad je Asirac umro, Hošea se na poticaj Egipćana pobunio protiv novoga kralja Asirije, Salmanasara IV. Asirska je vojska krenula protiv Izraela i započela opsadu Samarije, Hošeoove prijestolnice. Godine 722. pr. n.e. Samariju je konačno osvojio Salmanasarov nasljednik, Sargon II. To je označilo konac Kraljevstva Izrael nakon nešto više od dva stoljeća što je postojalo.

U trenutku pada Samarije kralj Jude bio je Ezekija (725–696. pr.n.e.), koji je već dugo vremena ostao vjeran vazalskom ugovoru što ga je njegov otac Ahaz potpisao s Asirijom. No Sargonova smrt 705. pr.n.e. učinila se njemu, kao i drugim zapadnim poglavarima, zgodnom prilikom da se oslobode tereta asirskog jarma. Zajedno s drugim vladarima stvorio je moćni savez protiv Sanheriba, Sargonova nasljednika. Kao odgovor, 701. pr.n.e. asirske su vojske pošle na zapadno područje i osvojile judejske gradove. Ezekija je bio prisiljen platiti golem danak. A tek malo poslije, Sanherib je opet pustošio po Judi, prijeteći i Jeruzalemu. Međutim, kako je to Stari zavjet slikovitim jezikom prenio (2 Kr 18,13; 19,1 i dalje), taj se put Bog umiješao, kazavši: »Udahnut ću u njega duh, i kad čuje vijest, vratit će se u svoju zemlju. I učinit ću da u svojoj zemlji pogine od mača.« (שמועה ושב לארצו והפלתיו בהרב בארצו) (הנני נתן בו רוח ושמע) (2 Kr 19,7). Inače, upravo će Ezekija dovesti Judu prvi put u dodir s Babilonijom (2 Kr 20). Njegov se sin Manaše (696–641. pr.n.e.) pobunio protiv Esarhadona, Sanheribova sina nasljednika, no ustanak je bio brzo ugušen.

Godine 608. preko Palestine je prešla vojska faraona Neha II. iz 26. egipatske dinastije, koji se ponadao da bi mogao povratiti egipatsko azijsko carstvo. Judejski kralj Jošija (639–608. pr.n.e.) pokušao se suprotstaviti faraonu, no doživio je poraz i sam poginuo u boju kod Megida. Nakon toga, Juda se nakratko nalazila pod egipatskom vlasti.

Babilonski kralj Nebukadnezar, tijekom uspješnog ratnog pohoda protiv Egipta, napao je Judu 604. pr.n.e. pa je tadašnji kralj Jude, Jojakim (606–597. pr.n.e.), postao babilonskim vazalom. No unatoč savjetima proroka Jeremije, Jojakim se 598. pr.n.e. pobunio protiv babilonske nadvlasti, a kad se iduće godine Jeruzalem morao predati, on i mnoštvo građana, među njima i prorok Ezekijel, bili su odvedeni u Babilon. Godine 588. pr.n.e. idući judejski kralj, Sidkija (597–586. pr. n.e.), pokrenuo je nov ustanak protiv babilonskog jarma. Babilonci su 586. pr.n.e. opet osvojili Jeruzalem, oslijepili kralja i odveli narod u Babiloniju. Bio je to početak babilonskog sužanjstva, odnosno progonstva.

U političkom i etničkom pogledu, babilonsko sužanjstvo zauvijek je otkončalo povijest naroda Izraela. Tri stoljeća poslije, kad se obnovila židovska država, ljudi koji su je osnovali nisu više predstavljali narod Izraela, nego samo ostatke iz zemlje podrijetla, povezane s velikom vjerskom organizacijom rasutom diljem Azije i Egipta.

Babilon je 638. pr.n.e. otvorio svoja vrata pobjedonosnoj perzijskoj vojsci i nekoliko tjedana poslije u grad je ušao Kir Veliki (= כורש, *Kōreš*, perz. *Kuruš*).

Jedno od prvih njegovih djela bilo je to što je židovskim prognanicima omogućio slobodan povratak u Judu (Ezr 1). Kirov ukaz bio je dio politike blagosti i trpeljivosti prema svim narodima njegova carstva. No tek se manji broj prognanika, njih oko 50.000, odlučilo na povratak (Ezr 2,64–65). Kir je imenovao Zerubabela (זֵרֻבָּבֶל), pripadnika judejske kraljevske loze, svojim namjesnikom u potpokrajini Judi. Ljudi koji su se vratili uglavnom su bili iz Benjaminova i Judina plemena. Nastanili su se oko Jeruzalema, te izabrali vijeće od dvanaest glavara koje je imalo zadatak voditi unutarnje poslove zajednice u ime perzijske nadvlasti. Glavni je cilj bila obnova Hrama, no vođe povratnika su pritom odbili pomoć samarijanskih raskolnika. Radovi na Hramu započeli su tek 520. pr.n.e, zahvaljujući sredstvima pristiglima od Židova ostalih u Babiloniji, da bi se okončali 515. pr.n.e. Bila je pokrenuta i obnova jeruzalemskih zidina. Ali to je potaknulo negodovanje Samarijaca, koji su svoje žalbe prenosili kralju Artakserksu I. Dugorukom (464–424. pr.n.e.) i ometali nastavak radova. S druge strane, za vrijeme perzijske vlasti židovska je kolonija u Babiloniji doživjela procvat. Vjerojatno je u to doba nastala i židovska kolonija na otoku Elefantini (u Gornjem Egiptu, sjeverno od prvog nilskog katarakta), koji je tada bio pod perzijskom vlašću. Na takav zaključak upućuje velik broj židovsko-aramejskih papirusnih spisa pronađenih na otoku.

Kad je Aleksandar Veliki porazio Darija III. (335–330. pr.n.e.) u boju kod Isa u Kilikiji, Palestina je pala u ruke Grka. Aleksandar je Židovima podario punu građansku i vjersku slobodu. Židovima koji su se nastanili u egipatskoj Aleksandriji – gradu što ga je on utemeljio – i koji su se borili zajedno s njim protiv Egipćana, dao je prava jednaka makedonskima. A kad su Samarijci ustali protiv njegove vlasti 331. pr.n.e., pripojio je Judi dijelove Samarije. Kad je Aleksandar umro 323. pr.n.e. izbili su sukobi oko Palestine između takmaca u podjeli velike države makedonskoga osvajača. Najprije je kao pokrajina Koela-Sirija ta zemlja ušla u posjed Laomedonta iz Mitilene. Međutim, 320. pr.n.e. Palestinu je osvojio egipatski vladar, Ptolemej I. Soter (323–285. pr.n.e.), koji je mnoge Židove i Samarijce odveo u Egipat, prije svega u Aleksandriju i Kirenu. Iz tih će se središta oni raširiti i u druge egipatske gradove, u kojima će imati važnu ulogu u znanosti, umjetnosti i književnosti. Nekoliko godina poslije, 315. pr.n.e., Palestina se ponovno našla u Siriji, ali poslije bitke kod Ipsa u Frigiji (301. pr.n.e.) opet je bila pripojena Egiptu, i tako je ostalo gotovo jedno stoljeće (301–202. pr.n.e.). Za vladavine Ptolemeja II. Filadelfa, u Aleksandriji je ostvaren i prijevod Staroga zavjeta na grčki, u obliku *Septuaginta*, tako nazvane jer je u prevođenju – prema predaji – sudjelovalo sedamdeset provjerenih prevoditelja.⁶⁷

U međuvremenu Seleuk I, utemeljivši Antiohiju oko 300. pr.n.e., pokušao je privući Židove u svoju novu prijestolnicu, zajamčivši im prava jednaka grčkima. Iz Antiohije su slijedile daljnje židovske seobe prema glavnim gradovima Male Azije.

⁶⁷ Prema predaji, sedamdesetorica su prevela Stari zavjet na grčki u svega 72 dana. No vjerojatnije je da je prevođenje trajalo od 280. prije n.e. barem do 200. ili 150. pr.n.e. Bez obzira na sve svoje defekte, *Septuaginta* je dragocjena jer se prevodila na osnovi biblijskih predložaka mnogo starijih od danas dostupnih primjeraka, te katkad ukazuje na prisutnost spisa koje Židovi danas ne smatraju kanonskima.

Godišnji danak što su egipatski vladari iz loze Ptolemejevića tražili od Palestine, bio je razmjerno malen, te dok su ga Židovi redovito plaćali, prepuštala im se samouprava. I išlo je dobro u tom pogledu dok su dužnost vrhovnog svećenika u Jeruzalemu obnašali Šimun Pravednik (310–219. pr.n.e.), Eleazar II (291–276. pr.n.e.) i Manaše (276–250. pr.n.e.). No stvari su se počele mijenjati kad je taj položaj zauzeo Onija II. (250–226. pr.n.e.). Potonji je nekoliko puta zadržavao danak što ga je imao isporučiti egipatskim vladarima. Za vrijeme Onijeva sina i nasljednika Šimuna II. (226–198. pr.n.e.) uvjeti života u Palestini postali su nestalni, i to radi sukoba između Egipta i Sirije oko posjeda Koele-Sirije i Judeje (Jude). Na kraju sukoba, sirijskom kralju Antiohu II. pripalo je gospodstvo nad Palestinom, s time da su unutarnje prilike u zemlje ostale neizmijenjene. No godine 175. Seleuk IV. uputio je u Jeruzalem svog opunomoćenika Helidora, sa zadatkom da preuzme blago što se čuvalo u Hramu. Misija je propala i vrhovni svećenik Onija III. (198–175. pr.n.e.) završio je u zatvoru. Novi sirijski kralj, Antioh IV. Epifan, prepustio je upravu nad Palestinom Onijevom bratu Jasonu i od tada je helenizam prevagnuo u Jeruzalemu. Jasonov nasljednik Menelej našao se pred ustankom naroda. Bio je stoga smijenjen, a na njegovo je mjesto vladar postavio strane službenike.

Cilj vladara Antioha IV. bio je ujedinjenje različitih naroda njegove države s pomoću prisilne helenizacije, što je – dakako – naišlo na otpor Židova. Iz tog razloga, Antioh je 168. pr.n.e. naredio da se prekine kult boga Izraela, zabranivši i svako iskazivanje tog kulta. Jeruzalemski Hram postao je hram boga Zeusa, kojemu su se prinosile i žrtve. U svim gradovima Palestine vlast je postavila oltare posvećene grčkim bogovima. A zatim je stari svećenik Matatija u gradiću Modinu pokrenuo narod u rat protiv takve strane idolatrije. Na samrti (167. pr.n.e.) predao je svom sinu Judi, s nadimkom Makabej, zadatak vodstva nad ustanicima. Makabejci su dobili nekoliko bitaka i 165. pr.n.e. uspjeli su ući u Jeruzalem i obnoviti Jahvin kult u Hramu.

Rat protiv sirijskih vojski Antioha V. i Demetrija I. trajao je dugo – sve do 141. pr.n.e., kad je Šimun (143–135. pr.n.e.), brat Jude Makabeja, stekao priznanje kao vrhovni svećenik i poglavar Židova. Šimun je dobio ovlasti kovanja novca i zaključio je također ugovore s Rimom i Spartancima. Može ga se smatrati utemeljiteljem dinastije Hašmodejaca, posljednje judejske vladarske loze. Naslijedio ga je Ivan Hirkan I. te zatim Ivanov sin, Aristobul – s hebrejskim imenom Juda, prvi makabejski vođa koji je bio proglašen kraljem. No unutarnji su sukobi rasli, tako da je napokon Antipater, namjesnik Idumeje i otac Heroda Velikog, nagovorio zavađene strane da prihvate arbitražu Pompeja, koji je tada zapovijedao rimskom vojskom na Istoku. Na kraju je Pompej pošao na Jeruzalem i na juriš zauzeo Hram, počinivši pokolj u gradu (63. pr.n.e.). I tako se okončalo kratko razdoblje samostalnosti zemlje za koju su se izborili Makabejci. Pompej je sravnio Sveti Grad sa zemljom i osigurao podanički položaj Judeje prema Rimu. Ipak, nezadovoljstvo se širilo među Židovima, dovodeći do ustanka Zelota. Godine 70. n.e. Tito je ugušio zelotsku pobunu i zauzeo Jeruzalem. Razrušio je zauvijek jeruzalemski Hram i prognao stotine tisuće Židova, čiji su se potomci rasuli diljem svijeta.

B.5. Aramejski

Aramejski je u bliskom srodstvu i vrlo je nalik na kanaanske jezike, no razlikovanje se zapravo određuje u negativnom smislu: sve što nije kanaansko jest aramejsko, i obratno. U svom ishodištu aramejski je bio govorni jezik, s mnoštvom narječja, na kojem su govorili nomadi, poznati kao Aramejci, koji su se do 1000. pr.n.e. selili između doline Tigrisa i Eufrata sve do brda Tur Abdin. Na aramejski su snažno utjecali drugi jezici kojima su na tom prostoru govorili civilizacijski vrlo razvijeni narodi. Zahvaljujući svom lakom izgovoru i povezanoj strukturi, aramejski je dostigao visok stupanj zrelosti, postavši zatim i *lingua franca* Bliskog i Srednjeg istoka. Rabio se preko tisuću godina i bio je jedan od jezika međunarodne trgovine. Od 6. stoljeća pr.n.e. postao je upravni jezik i *lingua franca* na svemu Bliskom i Srednjem istoku – od prostora Afganistana u Perzijskom carstvu do Egipta. Za to je vrijeme zamijenio mnoge drevne jezike, među njima i akadski i eblanski. Jedino se grčki takmio s aramejskim u širenju po Bliskom istoku. Prvi pisani spomenik na aramejskom jeziku potječe vjerojatno iz 9. stoljeća pr.n.e., iz Sirije. Riječ je o natpisu na steli iz Tell Feherije, tj. iz Šam'ala, grada smještenoga na sjeveru između Antiohije i Mar'aša. Aramejski je preživio propast Ninive (612. pr.n.e.) i Babilona (539. pr.n.e.) i postao jednim od službenih jezika u Perzijskom carstvu (539–337 pr.n.e.). Istraživači su pronašli drevne aramejske natpise od Egipta sve do Kine. Utjecaj i govorni prostor aramejskoga počeo se sužavati pred arapskim prodorima od 7. stoljeća n.e.

Prilagodba sjevernosemitskog alfabeta aramejskom jeziku zbila se negdje u 10. stoljeću pr.n.e., dok se na aramejskim govorilo u različitim malim državama sjeverne Mezopotamije i Sirije, od kojih je najvažnija bila Dammašek – današnji Damask. Od 9. stoljeća pr.n.e. započeo je proces obnove Asirskog carstva i njegove nadvlasti nad velikim dijelom Istoka. Jedna za drugom aramejske su države podlegle pred pritiskom Asiraca. Zadnja koja je izdržala, Dammašek, propala je 732. pr.n.e. No začudo, konac političke samostalnosti Aramejaca odgovara početku aramejske kulturne i gospodarske premoći u Zapadnoj Aziji. Asirci su prisilno raseljavali skupine aramejskoga življa kako bi razbili njihove vojne saveze, što je pak dovelo do iznenađujućih posljedica. Već potkraj 8. stoljeća pr.n.e. uporaba aramejskog jezika i alfabeta proširila se na samu Asiriju, a do konca idućega stoljeća sva je Sirija i dobar dio Mezopotamije bila poaramejčena. Ipak, dosad je otkriveno tek malo aramejskih natpisa iz 9., 8. i 7. stoljeća pr.n.e. Međutim, od 6. stoljeća pr.n.e. broj tih natpisa postaje sve veći i takvo primjetno povećanje svjedoči o brzom proširenju aramejskog pisma diljem Bliskog i Srednjeg istoka. U Egiptu je pronađeno mnoštvo papirusa i ostrakona na aramejskom.⁶⁸ Najstariji primjerci potječu iz 515. pr.n.e., dok najglasovitiju skupinu predstavljaju papirusi s Elefantine, koji sadrže podatke o gospodarskom i vjerskom životu u židovskoj vojnoj koloniji u Egiptu u 5. stoljeću pr.n.e. Aramejski natpisi bili su pronađeni u sjevernoj Arabiji, u Palestini, u Likiji, Kapadokiji, Lidiji, Kilikiji, Asiriji, pa čak daleko u Grčkoj, današnjem Afganistanu i Indiji.

⁶⁸ Stručni izraz »ostrakon« označuje odlomke posuda na kojima su se pisale kratke poruke (od grč. ὄστρακον, množ. ὄστρακα, 'ljuska, crepić (od zemljane posude), odlomci posude koji su se u drevnoj Grčkoj rabili za glasovanje [osobito pri odlučivanju koga važnog građana treba prognati iz grada]).

Kao što sva zapadna alfabetna pisma potječu, izravno ili posredno, od kanaanskog alfabeta, tako je i stotinjak pisama Istoka nastalo po aramejskom uzoru. Aramejsko pismo rabilo se za semitske jezike, primjerice za nabatejsko-sinajsko-arapski, palmirski i sirijsko-nestorijski⁶⁹, mandajski i manihejski. No od aramejskog alfabeta, izravno ili posredno, potječu i brojna pisma nesemitskih jezika Srednje, Južne i Jugoistočne Azije. Takvi su primjeri: 1) perzijsko/iransko pismo *pahlavi*, na kojem su pisane predislamske perzijske (iranske) svete knjige; 2) *sogdačko pismo* – za jezik (iranskih) Sogdaka, koji je u drugom dijelu prvog tisućljeća n.e. služio kao *lingua franca* u Srednjoj Aziji; 3) *pismo Plavih* (= Kōk) *Turaka* – rabila su ga u 6–8. st. n.e. turska plemena na jugu središnjeg Sibira, na sjeverozapadu Mongolije i sjeveroistoku Turkistana; 4) *ujgursko pismo* – nastalo u turkojezičnih Ujgura na početku 13. stoljeća u Mongoliji i istočnom Turkistanu; to će pismo, nakon tibetskih utjecaja, postati službeno u Mongolskom carstvu (pod nazivom *galik*); 5) *najstarija pisma Mongola* (tj. Burjata i Mongola u užem smislu), te 6) *mandžursko pismo*. Aramejsko pismo bio je predložak također za 7) indijsko pismo *brahmi*, koje je prethodnik gotovo svih današnjih pisama Indije. Do izmjena u njegovu izgledu došlo je u sjeverozapadnoj Indiji. Napokon, aramejskog su podrijetla i 8) *armensko* i *gruzijsko pismo*, koje je na početku 5. st. n.e. oblikovao sv. Mesrop (Maštoc).

Među različitim oblicima aramejskoga jezika, možemo razlikovati sljedeće:

B.5.1. Starovjekovni aramejski – poznat kao **staroaramijski** ili **carski aramejski**, o kojem znamo iz niza natpisa, tekstova na papirusu i inih dokumenata. I starozavjetne knjige Ezre i Danijele zapisane su izvorno na aramejskom. Na tom jeziku postoji još i stanovit broj književnih djela (uključujući »roman« *Ahiqar*). U prvim stoljećima n.e. aramejsko pismo već se podijelilo na različite inačice, ovisno o različitim vjerskim pripadnostima njegovih korisnika. S jezičnog gledišta, aramejski se podijelio na zapadna i istočna narječja.

B.5.2. Zapadnoaramijska narječja uključivala su **nabatejski**, **palmirski**, **aramijski iz Hatre**, **aramijski palestinskih Židova** (također nazvan **galilejski aramejski**), **samarijski** i **aramijski palestinskih kršćana** (ili **sirijski aramejski**, što ne treba brkati sa sirijskim). Među stanovnicima Palmire (današnji Tadmor u sjeveroistočnoj Siriji) i Hatre (danas el-Hadr u sjevernom Iraku) prevladavali su Arapi – no između 100. prije n.e. i 350. n.e. oni su pisali epigrafe i druge kratke tekstove na aramejskom, tadašnjem *lingua franca*, rabeći pritom vlastite inačice aramejskog pisma. Svaka od triju velikih vjerskih skupina koje su živjele tada u Palestini imala je vlastitu inačicu aramejskog pisma i narječja. U Židova su nastali aramejski prijepisi

⁶⁹ Naziv vezan za kršćansku doktrinu Nestorija (grč. Νεστόριος, lat. Nestorius). Nestorije se rodio u Germaniciju (u Siriji) potkraj 4. stoljeća. Studirao je u Antiohiji, gdje je upoznao Teodora iz Mopsuestije, čije je učenje usvojio. Bio je na glasu zbog svojega govorničkoga dara, i Teodozije ga je 428. pozvao na mjesto carigradskog patrijarha. Kao brižna svećenika, Nestorija je mučila teorija o Kristovoj dvojnoj naravi, Božjoj i ljudskoj, pa je ustvrdio da je taj spoj mogao biti samo psihološko-moralan, odnosno utemeljen na volji, a ne na hipostazi Logosa. Rimski sinod osudio je Nestorija 430. Efeški ga je sabor zatim svrgnuo (431) s položaja patrijarha, a Teodozije ga je prognao (435), naredivši da mu se imovina zaplijeni i spisi spale. Nestorijevi sljedbenici nisu imali uspjeha u Bizantu, koji ih je nakon efeške odluke proganjao i 453. iskorijenio. Sklonili su se tada u Perziji, gdje je njihovo učenje naišlo na službeni prihvata, tim više jer se tamošnja Crkva već odavno odvojila od bizantske. Tako su nastale i nestorijske škole u Edessi i Nisibi.

Slika 8: Psalam 10 aramejske inačice Biblije (Pešita), oko 2. stoljeća n.e.

אֲנִי מִדְּלִי אֲנִי מִדְּלִי וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי.
 וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי.
 וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי.
 וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי.
 וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי.
 וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי.
 וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי.
 וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי.
 וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי.
 וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי וְאֵין מִי שֶׁיִּשְׁעֵנִי.

Biblije (tzv. *Targum*, 'prijevod') i drugi spisi vjerskog značaja (uključujući dijelove Midraša i palestinskog Talmuda). No samarijska sljedba, koja je bila u raskolu s glavnim tijelom judaizma, i dalje je rabila drevno kanaansko pismo da bi na nje-mu napisala vlastiti prijevod Petoknjžja.

B.5.3. Istočnoaramejski dijeli se na tri jasno razlučena jezika, kojim su govorili, odnosno govore pripadnici triju vjerskih skupina, naime: 1) **sirijski** jezik kršćana, 2) **judeobabilonski aramejski**, i 3) **mandejski** (ili mandaički), tj. jezik

pripadnika gnostičke sljedbe Mandejaca. Danas oko 300.000 ljudi na Bliskom i Srednjem istoku govori aramejskim narječjem, a postoje i skupine iseljenika u Evropi i SAD-u. Prošlost istočnoaramejskog poznata je podrobno za sav tijek 2800 godina njezina života, i jedino se grčki može pohvaliti dužom neprekidno dokumentiranom poviješću.

B.5.3.1. Priznato središte sirijskoga jest grad Edessa (danas Urfa, u Turskoj), no taj se jezik govorio također u Mezopotamiji. Na njemu postoji velik broj književnih i vjerskih spisa i sirijski je i dalje liturgijski jezik sirijskih crkava (danas u nekim stranim sredinama, osobito u engleskogovornim zemljama, te se crkve same predstavljaju kao »asirijske«). Sirijski se piše kurzivnim slogom nastalim prema staroaramejskom pismu.

B.5.3.2. Za judeobabilonski aramejski, s glavnim uporištima u središnjim dijelovima današnjeg Iraka, rabi se hebrejsko pismo. Najvažnije je djelo na tom jeziku babilonski Talmud (תלמוד, 'učenje, poduka'), danas od goleme važnosti u judaizmu. Talmud se sastoji od Mišne (מישנה *Mišnāh*, 'učenje, ponavljanje'), pisane na hebrejskom, i Gemare (tumačenja Mišne), pisane na aramejskom.⁷⁰

B.5.3.3. Mala vjerska zajednica Mandeja, poznatih također kao »Nazarenci« (*Nazorim*) živi na jugu Iraka. Njezina se vjerovanja nalaze na pola puta između primitivnog kršćanstva i dualizma drevnih gnostičkih doktrina. Mandejci su stvorili bogatu vjersku literaturu.

C. Jugoistočni semitski

Jugoistočni (ili južni) semitski uključuje:

- C.1. *južnoarabijske jezike*
- C.2. *arapski*
- C.3. *etiopske jezike.*

Nemamo točne podatke o drevnom stanovništvu Arabije. Egipatski izvori iz trećeg tisućljeća pr.n.e. spominju narod *Amu*, koji se identificira s Arapima, dok kli-

⁷⁰ Naziv *Gemarā* nastao je prema aramejskom גמר *gēmar* 'završiti, dopuniti, zaključiti, izvoditi, naučiti'.

nopisni izvori, pod imenom *Aribu*, podrazumijevaju narode iz nomadske pustinje. Malo po malo naziv se suzio na stanovnike prave Arabije, tj. na narode označene kao *beduini*. U mjeri u kojoj poznajemo prošlost, u Arabiji su od davnine postojale dvije skupine narječja: južnoarabijski govori na Jugu i sjevernoarabijski govori. I jedni i drugi ulaze u semitsku jezičnu porodicu. Muslimanski povjesničari poslije su razlikovali »prave Arape«, tj. Jemence, od »poarabljjenih Arapa«, Arapa sjevera. Uostalom, i biblijski tekstovi govore o Arapima bilo kao o bogatim trgovcima (mirisima, draguljima, zlatom), bilo kao o stočarskim nomadima privrženima razbojstvu. Prvi odgovaraju Jemencima, a drugi Arapima sjevernih i središnjih područja.

C.1. Južnoarabijski jezici

Prve vijesti o Arapima nalaze se u Starom zavjetu i u analima asirskih kraljeva. U vremenskom smislu, ti izvori nisu stariji od 9. st. pr.n.e. I Grci su poprilično rano doznali za Arape, preko perzijskih posrednika (5. stoljeće pr.n.e.), no tek su u doba helenizma točnije upoznali smještaj nomadskih naroda u srednjoj i središnjoj Arabiji i sjedilačkih populacija na jugu.

U središnjoj Arabiji živjeli su beduini koji su već u drugom tisućljeću pr.n.e. pripitomili jednogrbu devu (*Camelus dromedarius*). Beduinsko društvo tvore obiteljske skupine, više-manje proizvoljno udružene u plemena na temelju pretežno hipotetskih srodničkih veza. Pošto su im gospodarski resursi bili oskudni (uzgoj ovaca i koza), pljačkaški naleti (»racije«) kojima su sebi pribavljali drugu robu i roblje bili su od gotovo životne važnosti. Beduinima je nedostajala jasno određena društvena struktura i političko-pravna organizacija (postojao je i običaj odmazde), osim među plemenima naseljenima oko oaza, gdje su obavljali razmjenu robe i vjerske obrede. Njihova je vjera bila zacijelo vrlo jednostavna, utemeljena na tabuima, praznovjerju i kultu zvijezda (primjerice al-Lat i Uzza, božice planete Venere; Manat, božica sudbine; Hubal, Dollokal, koje su se štovale u Meki, itd.).

Stari južnoarabijski bio je u drevnosti jezik naroda na jugu Arabijskog poluotoka. Imao je nekoliko nama poznatih narječja i vlastito pismo, za koje se smatra da je poteklo iz istih izvora iz kojih su nastala sjevernosemitska pisma (iako pojediniosti nisu sasvim jasne). Dosad otkriveni natpisi na južnoarabijskom pismu sežu do 8-7. stoljeća pr.n.e., ili možda čak prije. Taj epigrafski alfabet, koji je nastao prema kanaanskom suglasničkom pismu, stigao je u to područje oko 1300. pr.n.e. zajedno s doseljenicima sa sjevera Arabijskog poluotoka. Himjarski natpisi jesu kratki epitafi, zavjeti i epski spisi iz razdoblja od 700. pr.n.e. do 500. n.e. S dolaskom islama u 7. stoljeću n.e. nestao je stari južnoarabijski.

Brojni natpisi potvrđuju da je na jugu, već u vrlo drevnoj epohi, postojalo nekoliko malih plemenskih država. Povijest im je morala biti vrlo burna zbog međusobnih ratova. Još se raspravlja o vremenu nastanka pojedinih od njih, no u političkom i upravnom pogledu bile su razvijene. Te su države: Šeba / Sabejsko kraljevstvo (prijestolnica Marīb), Maīn / Minejsko kraljevstvo (prijestolnica Karnau), Katabān (prijestolnica Tamna'), Ausan, Ḥaḍramaut (prijestolnica Šabwan), Yamāna i dhū-Rajḍān (prijestolnica Zafār).

U Šebi i Katabānu postojale su teokracije (tzv. مقرب *muqarrīb*, kraljevi-svećenici⁷¹), prije no što su tamo zavladaali »svjetovni« kraljevi (ملك *mālik*). Među brojnim ratovima koji su se na tom području odvijali od 4. stoljeća pr.n.e. do 4. stoljeća n.e., mogli bismo spomenuti borbe za prevlast sabejskog kraljevskog plemena Hamdān nad Katabānom, jedan neuspjeli rimski pohod na Marīb 24–23. pr.n.e. i napokon ujedinjenje južnoarabijskog kraljevstvo koje je ostvario Šammar Juharaš (ili Jar'aš), vladar Šebe i dhū-Rajdāna (328. n.e.). Sedam godina poslije tog događaja Etiopljani iz Aksuma prešli su Crveno more i zaposjeli svu Južnu Arabiju (osim Hadramauta).

Od Južne Arabije do Palestine kretale su se karavane, koje su često slijedili beduini. Južni Arapi također su prolazili po tim karavanskim putovima kako bi osnovali kolonije na sjeveru. Takav je bio primjer Dedana, nekadašnje minejske kolonije, koju su potkraj 2. stoljeća pr.n.e. ili u 1. stoljeću n.e. zauzeli Lihjanci (*Lihjān*) – arapska plemena povezana s Aramejcima.

Na kraju velikog karavanskog puta iz Južne Arabije, arapska plemena, označena u akademskim izvorima kao *Nabayāti*, dakle Nabatejci, osnovali su kraljevstvo u pokrajini koju su Rimljani zvali *Palaestina salutaris* (ili *tertia*), a čiju su prijestolnicu Grci prozvali Πέτρα ('stijena, kamen, hrid, spilja u stijeni'). Nabatejci su posjećivali to područje – još dok su bili nomadi – od 7. stoljeća pr.n.e. Petru su osnovali oko 300. pr.n.e. Nabatejsko kraljevstvo pokazalo je veliku poletnost: vrhunac moći postiglo je u 1. stoljeću pr.n.e. (približno od 115. pr.n.e.). Tada je Petra bio grad u kojem se govorilo arapski, ali pisalo se na aramejskom, i to pismom od kojeg će nastati današnja arabica. Helenistička civilizacija našla je u Petri jako uporište, pa će tako nabatejski kralj Al Ḥārīt (aramejski *Ḥārītata*), poznat na grčkom kao Areta (Ἀρέτας) III (87–62. pr.n.e.), dobiti nadimak »Filhelen« (dakle onaj tko koji voli/ljubi Grke).

Tijekom prva četiri stoljeća n.e. Arapi su sve više i više naseljavali Siriju. Neki su bili sjedilački beduini, a drugi južni Arapi. Utemeljili su mala plemenska kraljevstva, čiji su odnosi prema karavanama varirali od zaštite do nametanja dadžbina za prolaz. Od tih državnica, dobroano stoljenih s tadašnjim velikim aramejskim tokom, vrijedi spomenuti Osroenu (kod Edesse), koju je osnovao rod Abgar (nastanivši se u tom području oko 130. n.e.), zatim malo kraljevstvo Homs (dinastija Samsigeram) i napokon bogat arapski grad Palmiru, koji je u prvom stoljeću n.e. postao klijentom Rima (iz tog doba potječu palmirski natpis na aramejskom, ne na arapskom). Palmirskog vladara Odeinata (arap. **Udajna*), Rimljani su postavili za upravnika nad Sirijom-Fenikijom (258–266. n.e.). Njegova udovica Zainab (Ζηνοβία, *Zenobia*) čak je uspjela proširiti svoju vlast nad Egiptom i Malom Azijom, prije nego što je taj uspon zaustavio car Aurelijan. Od kraja 3. stoljeća n.e. Palmira je ušla u razdoblje propadanja.

Tijekom 4. i 5. stoljeća, sukobi između rimskih careva (poslije bizantskih) i perzijskih vladara iz roda Sasanida vodili su oba velika carstva prema uspostavi kontrole nad sirijskom pustinjom i Mezopotamijom. Oko godine 300. premoć nad tim područjima imao je rod Banu Laḥm iz plemena Tanūh, sa sjedištem u Hiri, u Mezo-

⁷¹ Značenje riječi *muqarrīb* je više-manje »savezotvorac«. Ti su kraljevi svećenici obično vladali nad plemenima ili narodu koji su uspostavili međusobne ugovore ili koji su se udružili u kakvo savezništvo.

potamiji. Nakon smrti lahamskog vođe Imrula Kaysa (328), Lahamci su prihvatili sasanidsku nadvlast. Prihvatili su i nestorijско kršćanstvo. Radi suprotstavljanja tom perzijskom utjecaju, Bizant je odlučio protiv Lahmaca podržati prekojordanški nomadski rod Ğassān. Gasanci su već prihvatili monofizitsko kršćanstvo.⁷² Gasanci su ratovali protiv Lahmaca više-manje pola stoljeća. Vođe su im bili: Al-Hārīt ibn Ğabala (529–569), te zatim Al Mundir (569–581), posljednji gasanski *emir* (poglavar), koga je Bizant napokon uhitio i odveo u Carigrad.

Dakle, Arabijski poluotok i njegov sjeverni nastavak (Sirija) bili su u punom razvojnom zamahu u 6. stoljeću. Južna Arabija kretala se prema zalasku. Njezina posrednička uloga između Istoka (Indije, Perzije) i Zapada (Bizanta i Evrope), koja joj je nekada osiguravala procvat, sve se više gubila. Grci su sada sami odlazili na Istok, ploveći Crvenim morem i uz obale Arabije. S druge strane, niknulo je mnoštvo postaja uz kopnene putove koji su vodili do Palmire i zatim do Antiohije. Beduini, srodnici južnih Arapa, postali su sada suradnici Bizanta, dragocjeni trgovci, pa i bizantski upravitelji. Stoga se pomaknulo središte gospodarskih djelatnosti u Arabiji. Trgovački gradovi postoje na karavanskim putovima, dalje na sjeveru, u Hidžazu (حجز). Takvi su na primjeri bili مكة *Makka*, tj. Meka (koju je u 5. stoljeću osnovao poglavar plemena Kurejša), zatim Taif, Jaṭrib (المدينة *Medina*) i Okaz. U tim trgovačkim gradovima održavali su se sajmovi, vjerski obredi itd., pa je uslijedilo i miješanje plemena koja su se postupno rastakala. Dakako, nije još moguće govoriti o nastanku kakve svijesti o pripadnosti arapskoj naciji, no ti su ljudi, koji su pristizali iz raznih krajeva i uspostavljali međuveze u kozmopolitskom ozračju Meke i Medine, već su nadišli plemensko doba. Usporedo se razvijala novčana privreda. U arapskom je mentalitetu došlo do osjetne promjene i stvorio se nov sustav vrijednosti: umjesto smjelosti, ratničke lukavosti i hrabrosti »sinova pustinje«, razvila se žudnja za zaradom i ponos zbog gospodarskog uspjeha. U arapsko društvo prodrle su i strane ideologije: judaizam i kršćanstvo ušle su u prostor u kojem je i dalje bilo plemenskih idola. Pogotovo je u Meki cvala struja monoteističke misli, pa kad će prorok Muhamed poslije propovijedati u ime jednoga Boga, njegove će riječi već biti poznate mnogim njegovim sljedbenicima i slušateljima. Ukratko, od početka 6. stoljeća Arabija je nalikovala na moguću državu, i nedostajao joj je tek kakav osobit arapski ideološki i politički okvir, nešto što će joj islam poslije dati. Zapravo, židovski i kršćanski utjecaji stizali su u Arabiju iz dva međusobno neisključiva smjera – sa sjevera i iz kršćanske Etiopije. A osim neodređenih

⁷² Od grč *μονός* 'jedan' + *φύσις* 'narav'. Monofizitski kršćanski slijedili su nauk kristološke hereze koju je raširio bizantski monah Eutih (u. poslije 454). Efeški sabor, nakon što je osudio Nestorija, prihvatio je doktrinu Ćirila Aleksandrijskog (u. 444), po kojem je Krist imao dvije osobe, ali i dvije naravi, božansku i ljudsku, spojene *secundum naturam* ili *secundum hypostasium*. I nadalje, prema Ćirilu Aleksandrijskom, taj je spoj bio tako temeljit da je »utjelovljena Riječ imala jednu narav« – *una natura* (φύσις) *verbi incarnati*. Eutih je poslije zaključio da je Krist imao samo jednu osobu i jednu narav (μονή φύσις). To su gledište osudili carigradski patrijarh Flavijan (448) i papa Lav I. (u pismu Flavijanu iz 449). Godine 451. sinod u Kalcedonu konačno je osudio monofizitsko, određivši da je Krist imao dvije naravi, povezane u jedinstvenoj osobi Riječi. No iako su bili poraženi, monofiziti se nisu predali. Kalcedonsko učenje prihvatile su zemlje pod bizantskom vlašću, međutim u Siriji, Palestini i Egiptu dugo su se vodile vjerske bitke, tijekom kojih su se sami monofiziti razbili na niz manjih frakcija.

vijesti o jedinstvu Boga, koje su pristizale iz nestorijskih, monofizitskih i gnosističkih izvora, imamo potvrde da su u doba Muhameda u Arabiji živjeli ljudi, nazvani hanifi (< حنيف *hanīf*, 'pravovjeran, pravedan, pobožan'), u kojih se razvio oblik općeg monoteizma, različit od židovskog ili kršćanskog. Među njima su se isticali 'Umayya ibn Abi as-Salt (u. 624) te zatim Waraqa ibn Naufal, bratije Muhamedove prve supruge Hadidže, kojem će ona pripočeti prve objave Proroku.

Novojužnoarabijski – koji se dijeli na više narječja (jezika) – govori se na jugu Arabijskog poluotoka. Moderni južnoarabijski jezici nemaju pisani oblik i danas postupno izumiru pred pritiskom arapskoga. Neki od njih sadrže obilježja koje stručnjaci smatraju vrlo starima, a koji su se razvili u različite smjerove. Danas su najpoznatiji južnoarabijski jezici mahrijski, avrijski i sokotranski, kojima govori oko 100.000 ljudi u istočnom dijelu južnog Jemena, u Omanu i na otoku Sokotri.

Sabejski. Sabejci su bili žitelji drevnog kraljevstva Šebe u jugoistočnoj Arabiji. Naši su glavni izvori o njima: Biblija, djela klasičnih antičkih pisaca i epigrafska građa, koju su otkrili arheolozi.

U Starom zavjetu Šeba (שְׁבָא) ima tri različita rodoslovlja. Istoimeni rodonačelnik Sabejaca predstavljen je kao: 1) sin Ramina (רַעְמָה Ra'amah) i unuk Kuša (Post 10,7; 1 Ljet 1,9 – v. također Ez 27,11 i 38,18), 2) sin Joktana (יִקְטָן) i praunuk Šema (Post 10,28; Ljet 1,22), te 3) sin Jokšana (יִקְשָׁן) i unuk Abra(ha)ma iz braka s Keturom (קֶטוּרָה Qeturah) (Post 23,3; 1 Ljet 1,32). Čini se, dakle, da je Stari zavjet ukazao na tri sabejska ljudstva, od kojih se prvo izvodi iz Afrike (etiopski grad Saga spominje se također u Strabonovu zemljopisu) i druga dva iz Arabije. Od tih dvaju naroda iz Arabije, jedan se povezuje s pričom o Abrahamu i drugi s područjem Joktanaca, koje se prema Knjizi Postanka nalazilo »od Meše sve do Sefara, brdovitih krajeva na istoku« (מִמֶּשֶׁה בְּאַכָּה סְפָרָה הַר הַקְדָּם) (Post 10,30).

U Jobovoj knjizi Sabejci se spominju u bliskoj vezi s Temcima, jišmaelskim narodom koji je živio u Arabiji (Job 6,19; Post 25,15; Iz 21,14 – v. također Jr 25,23–24). Psalmi i Knjige Mudrosti osobito ističu bogatstvo i trgovačke djelatnosti Sabejaca. Psalm 72, primjerice, opisuje darove što ih je Salomon primio od sabejskih vladara i »kraljice od Šebe (Sabe)«, a među kojima se ističu predmeti od zlata (Ps 72,10; Ps 72,15). U odnosu na te opise, Septuaginta a zatim i Vulgata poistovjetile su Šebu s Arabijom. U knjizi Izaije, osim zlata, i tamjan se spominje kao dar koji je kralj Izraela primao iz te zemlje (Iz 60,6; usp. 6,20). Neovisno o smještaju uz Dedan (v. Post 10,7; 1 Ljet 1,9; Ez 38,13), kada Ezekijel kaže: »Trgovci iz Šebe i Rame trgovahu s tobom, za trg ti davahu najbolje dragulje i zlato« (Ez 27,22), nedvojbeno se misli na Sabejce, iako se u idućem odlomku »trgovci Šebe«, spominju zajedno s Haranom, Kaneom, Edenom, Asirije i Kišmadom, što ih implicitno određuju kao Azijce. Ipak, čini se da je potonje obična pogreška u prijepisu (pa je stoga ispušteno iz Septuaginte). O bogatstvu Šebe govore darovi koje je njezina kraljica donijela Salomonu: »stotinu i dvadeset zlatnih talenata⁷³, mnogo miomirisa i dragulja. Nikad više nije bilo

⁷³ Jedan hebrejski srebreni talent vrijedio je 3.000 šekela (Izl 38,25–26), a težio je 42,81 kg. Zlatni talent imao je pak dvostruku težinu u odnosu na srebreni (2 Sam 12,30). Dakle, 120 talenata od zlata odgovalalo bi težini od 10½ tona zlata!

takvih miomirisa kakve je kraljica od Sabe dala kralju Salomonu.« (1 Kr 10,10; usp. 2 Ljet 9,1–9). Sabejci se tek na jednom mjestu u Starom zavjetu pojavljuju u ratnim djelatnostima – tj. u knjizi Joba (יִבְיָ), kad su napali i ubili Jobove sluge, da bi od njih oteli stoku (Job 1,15). Prema proroku Joelu (יִזְיָ), Sabejci su se također bavili trgovinom robljem, pa tako i židovskim robljem (Jl 4,3–8).

U Novom zavjetu postoji jedan osvrt na Šebu u spomenu veze »Kraljice Juga« sa Salomonom (v. Mt 12,42; Lk 11,31). Treba, međutim, voditi računa o razlici koju Biblija pravi između kušitske ili afričke Sebe (naime Etiopije, odnosno Abesinije) i arapskog kraljevstva Šebe. To je očito kada Psalam 72 razlikuje kraljeve iz אֲשׁוּר *Šeba* i אֲרָם *Seba* (Ps 72,10), a također u Izaijinu zajedničkom smještaju Egipta, Kuša i Sebe (Iz 43,3; 45,13).⁷⁴

Dragocjene informacije o Sabejcima (Σαβαῖοι) dao je i Strabon, prenoseći u svojoj *Geografiji* podatke koje je u 3. st. pr.n.e. zabilježio pisac Eratosten. Njihovo područje nalazilo se blizu zemlje Minejaca (Μιναιῖοι) i Katabanaca (Καταβάνας), a glavni grad »Mariaba« (Μαρίαβα) stajao je na vrhu šumovita brda. Kao i susjedne države, njihova zemlja bila je uspješno kraljevstvo, s prekrasnim hramovima i dvorcima nalik na egipatske. Način nasljedstva na prijestolju bio je osobit, jer prjestolonasljednik ne bi bio sin kralja, nego prvorođeni sin kakva plemića, rođen nakon što se trenutni kralj ustoličio. Kralj je bio također i sudac, ali nije smio napustiti svoj dvor pod prijetnjom kazne kamenovanja od naroda (Strabon 16 4: 2–3, 19).

Arheolozi su pronašli mnogo sabejskih epigrafa, ali su informacije koje nam oni daju razmjerno oskudne. Naime, iako ti natpisi pokrivaju razdoblje od oko 1300 godina, tj. sve do propasti kraljevstva u 6. stoljeću n.e., samo su primjeri iz vremena odmah prije početka naše ere i odmah poslije njega, dovoljno brojni da bismo na temelju njih stekli barem prividnu sliku o povezanoj povijesti zemlje. Na najstarijem natpisu nalazi se ime Yaṭa-Amara, koje su stručnjaci poistovjetili s »Itamarom [od] Sabejaca« koji je spomenut u jednom natpisu Sargona II. iz 715. pr.n.e.

Osim drugih natpisa, također je pronađen znatan broj kovanica iz vremena između 150. pr.n.e. i 150. n.e. Numizmatika je osobito važna za povijest toga naroda i za razdoblje njegove propasti, jer se na kovanicama nalaze i monogrami i imena mnogih vladara.

Najstariji sabejski natpisi datiraju se prema vremenima vladavine pojedinih poglavara. Slijedilo je zatim razdoblje koje se prema nekim stručnjacima podudara s početkom ere Seleukida (312. pr.n.e.), ali koje drugi radije datiraju od 115. pr.n.e. Postoje, međutim, tragovi drukčijih kronologija. Sami natpisi često aludiraju na trgovinu, zemljoradnju i religiju. Sura 27:24 Kur'ana kaže da su Sabejci štovali Sunce, no na njihovim natpisima spominje se čitav niz bogova. Među najvažnijima bio je Almakah ('bog koji sluša'), Aṭtar (kakav bog zaštitnik i vjerojatno muški parnjak Astarte; gazela mu je bila sveta životinja), Haubas (možda kakav bog mjeseca), Dhu Samawi ('Gospodin Neba'), Hajr, Kainan, Kawin ('uzdržavatelj'), Sin (glavni bog

⁷⁴ U posljednjem hrvatskom prijevodu Biblije, ta razlika nije jasna – u prijevodu Psalma 72. stoji: »vladari od Arabije i Sabe« (Ps 72,10), dok se u Knjizi Izaije u osvrtima na Egipat i Kuš najprije spominje Šeba (Iz 43,3), a potom Sebejci (Iz 45,13).

mjeseca), Šams (glavni bog sunca), Yata', Ramman (znameniti bog Rimon iz Biblije), El (općenito 'Bog'), Sami' ('slavitelj'), Šem (ulogu mu odgovara Ba'alu, općem bogu u svih semitskih naroda), Hobal (možda kakav bog sudbine), Homar (možda bog vina), Bašir ('donositelj dobre vijesti'), Rahman ('milosrdan'), Ta'lab (možda kakav bog drveta) i Wadd (božanstvo minejskog podrijetla). Postojao je i stanovit broj ženskih božanstva, među njima Dhat Hami ('Gospodarica Hamija'), Dhat Ba'dan ('Gospodarica Ba'dana'), Dhat Gadran ('Gospodarica Gadrana') i Tanuf ('uzvišena'). Imamo malo podataka o obredima vezanima za pojedine bogove ili božice, no često se spominju darovi i žrtve, kao i osobit obred »samopredstavljanja« koji se morao vršiti više puta, ali o kojem nemamo detaljne informacije. Čini se da je sabejska religija predviđala i obrednu čistoću i neke oblike samouzdržavanja. Naziv mjeseca Dhu-Hiġġat ili Mahiġġut, jedini koji se zadržao u islamskoj tradiciji (ذوالحجى *dhu'l hiġġa*, dvanaesti mjesec godine, odgovara svibnju-lipnju) podrazumijeva običaj hodočašća nekom svetištu ili svetištima.

Sabejski natpisi pružaju nam samo nešto više podataka nego ono što se nalazi u Strabonovu djelu. Riječ za 'narod' bila je *hums* ('petina'), što upućuje na zaključak da je drevna Arabija ili neki njezin dio bio podijeljen na pet dijelova. Narod je bio dalje podijeljen na plemena (*šib*), sastavljena od »šatora« ili »trećina«. Kraljevi su se najprije određivali naslovom *mālik* (ملك), da bi zatim usvojili naziv nejasne etimologije – *maqqaṛīb* (مقرب), 'kralj-svećenik'. No poslije će se na natpisima ponovno pojaviti naslov *mālik*, u svjetovnom smislu i to u spoju s imenom posjeda – recimo, »Kralj Šebe i Dhu-Rajdana« ili napokon »Kralj Hadramauta i Yamāneta«. Mnogi mali gradovi imali su vlastite vladare. Na osnovi jednog kasnog natpisa koji spominje »Kralja Himjara, Rajdana, Šebe i Silhina«, došlo se do zaključka da je prijestolnica bila preseljena iz Šebe u Rajdan, dok je dvor ostao u Himjaru. Stoga su se dinastija i svi njezini vladari označavali kao Himjarci, odnosno Himjariti (*Homeriti* u djelu Klaudija Ptolemeja i kršćanskih crkvenih pisaca), iako se taj naziv danas gotovo više ne rabi.

Čini se da je sabejsko društvo bilo feudalnog tipa. Moćne obitelji koje su imale veleposjede posjedovale su dvorce i kule o kojima se često govori na natpisima. Arheolozi su otkrili ostatke nekih tih građevina. Položaj žena bio je osobito visok: u jednom natpisu spominje se gospodarica nekog dvora i epigrafski nalazi potvrđuju da su žene uživale ista prava kao i muškarci, premda se iz nekih odlomaka može zaključiti da je postojalo i priležništvo.

Što se tiče sabejskoga jezika, uočljiva je osebujna sličnost s etiopskim. »Slabi« glasovi zadržali su suglasničku vrijednost kao u etiopskom, ne pretvorivši se u samoglasnike kao u arapskom. S druge strane, član se nadodaje kao u aramejskom, umjesto da se predmeće kao u arapskom, dok pak neke pojave u sintaksi više podsjećaju na hebrejski nego na južnosemitska narječja. Sabejsko pismo može se po svoj prilici smatrati izrazom najstarijih semitskih pisama.

C.2. Arapski

Jezik koji se naziva sjevernoarapskim ili arapskim bio je ograničen na područje Arabijskog poluotoka sve do 7. stoljeća n.e. Preteče arapskoga bili su jezici ili na-

rječja plemena Dedana, Lijna, Tamda i Safa o kojima svjedoče tisuće malih petroglifa i grafita iz razdoblja između 700. pr.n.e. i 400. n.e. Najstariji pravi tekstovi na arapskom jeziku sežu do 5. stoljeća prije n.e. Pisani su pismom izvedenim iz aramejskog alfabeta kakav su rabili Nabatejci. Kolijevka arapskoga nalazila se u središnjo-sjevernom dijelu Arabijskog poluotoka. Arapski je postao književnim jezikom s pojavom predislamskog pjesništva, a poslije u Kur'anu, koji za Arape predstavlja ideal jezične ljepote. Zatim ga je uspon islama proširio po zemljama Plodnog polumjeseca i diljem Sjeverne Afrike. Danas se arapski govori na Arabijskom poluotoku i također u Iraku, Jordanu, Libanonu, Izraelu, Maroku, Tunisu, Alžiru, Egiptu, Sudanu, Mauritaciji i Čadu te drugdje. Arapski je materinski jezik 180 milijuna ljudi različitih etničkih pripadnosti u Africi i Aziji. Među muslimanima, klasični arapski smatra se svetim, jer je to jezik na kojem je Bog objavio Kur'an.

Ono što se obično naziva »arapskim svijetom« danas je golem i teško odrediv kompleks, budući da je nemoguće na nj primijeniti uvriježene kriterije zajedničke povijesti. »Arapi«, u užem smislu riječi, tvore tek manjinu u toj cjelini (tridesetak milijuna Arapa na gotovo pet stotina milijuna muslimana). Stoga kao parametrijski kriteriji ne mogu poslužiti ni etničnost, ni jezik (91 milijun etničnih Arapa s arapskim materinskim jezikom u svemu svijetu), ni još manje zemljopisno-politički okvir (muslimani žive u većini zemalja svijeta, u Kini, Rusiji, Grčkoj itd.). Međutim, na kraju krajeva, ipak zemljopisni kriterij može najbolje poslužiti da se približimo stvarnosti: arapski je svijet etnički višerodan sklop, smješten između južnoga Sredozemlja i pustinjâ Sahare, Sudana i Arabije, koji kao zajedničke nazivnike ima arapski jezik i islamsku religiju. Iz ovoga sklopa trebaju se isključiti velike muslimanske zemlje poput Turske, Irana, Pakistana, itd., koje trenutno predstavljaju vidno razlučene političko-gospodarske entitete.

Arapski iz Kur'ana i naredne arapske književnosti označuje se kao klasični ili književni arapski. Riječ je o ujednačenu i standardnom jeziku. Klasični arapski rabi se i danas kao pisani jezik, no kao govorni idiom ograničen je na formalnu uporabu, među inim i kao jedan od službenih jezika Ujedinjenih naroda. Klasični arapski bitno se razlikuje od svojih potomaka, tj. od raznih govornih arapskih narječja (ili jezika) u različitim zemljama. Ta se narječja katkad međusobno jako razlikuju, bilo u izgovoru, rječniku ili gramatici, te obično se razvrstavaju prema velikim zemljopisnim područjima. Prema najuobičajenijoj tipologiji, postoje tri šire skupine: istočna, zapadna i južna narječja.

Književni arapski kadar je izraziti najtananije promjene značenja, dok su različiti govorni idiomi u tome mnogo grublji. Inače, osim opće podjele narječja u šire skupine, govorni arapski također pokazuje velike razlike ovisno o tome je li riječ o gradskoj, seoskoj ili nomadskoj sredini. Dvije osobe iz različitih krajeva arapskoga svijeta neće se moći sporazumjeti na odnosnim inačicama govornog arapskoga, iako će i jedna i druga tvrditi da govori »arapski«. Stoga, ako bi svaka zemlja usvojila vlastitu inačicu arapskog jezika, prividno jedinstvo arapskoga svijeta doživjelo bi fatalan slom. Međutim, zahvaljujući sredstvima javnog priopćavanja danas se primjećuje i stanovita standardizacija govornih idioma.

U pogledu morfologije, arapski posjeduje istu osobitost, koja je zajednička svim semitskim jezicima, a to je trosuglasnički korijen. Moderna narječja bitno su pojednostavnila klasični jezik, napustivši, primjerice, sklanjanje imenica i druge infleksije. Inače, arapska glagolska konjugacija vrlo je pravilna i ostvaruje se s pomoću izmjena korijena, tako da neki arapski rječnici ukazuju na različite glagolske oblike samo odnosnim brojnim oznakama (I-IX).

Za strance je arapski katkad vrlo težak, među inim zbog tzv. »unutarnje množine«. Naime, dok drugi semitski jezici množinu tvore s pomoću dometka, arapski preinačuje samoglasnički obrazac imenice, i to prema različitim shemama za svaku pojedinu riječ. Primjerice, imenicu engleskog podrijetla *film*, koja je danas gotovo međunarodna, arapski govornik shvaća kao izraz trosuglasničkog korijena FLM, pa stoga prema jednini FiLM nastaje množina aFLuM.

Slika 9: Arapsko pismo

Znamenita Bismilla – »U ime Boga, Sveopćeg Dobročinitelja, Milostivog« – rečenica kojom počinje svaka sura u Kur'anu.

toga, postoji i stanovit broj tradicionalno korištenih ligatura koje se moraju posebno naučiti (svaka ligatura može sadržati najviše tri slova). Klasični arapski ima tri samoglasnika (*a, i, u*), od kojih svaki ima dugu i kratku inačicu. Naizmjenična uporaba dugih i kratkih samoglasnika vrlo je važna i za metriku arapskog pjesništva. Iako arapsko pismo ima sustav za bilježenje samoglasnika, to se obično čini samo u udžbenicima ili radi očuvanja pravilnog izgovora kuranskih tekstova.

Red riječi u klasičnom arapskom obično je VSO (glagol – subjekt – objekt). No u pjesništvu i visokoj prozi red riječi može se promijeniti, a kad se to čini, subjektu i objektu pridodaju se domeci kojima se označuje gramatička uloga imenica. Takvi se domeci ne pišu (osim u Kur'anu), nego se bilježe s pomoću malih dijakritičkih znakova, postavljenih iznad suglasnika ili ispod njega.

Arapsko pismo, odnosno arabica, rabi se uz stanovite izmjene i za mnoge nearapske jezike, čiji su govornici usvojili islamsku vjeru (ili barem osjetili jak islamski utjecaj). Među takvim primjerima, mogu se spomenuti novoperzijski, puštunski, urdski, hauški i svahilski.⁷⁵ Danas arapski jezik ne predstavlja samo vezu među

⁷⁵ Spomenimo i to da se od 15. stoljeća, sve do 19. stoljeća jedna vrsta preinačene arabice često rabila također za slavenski idiom bosanskih Muslimana. Ta se inačica, među inim, katkad nazivala i »hrvaticom«, kao što se i jezik nazivao hrvatskim. Inače, hrvatski je u 16. stoljeću bio jedan od službenih jezika osmanskog dvora, a sami su Osmanci, dakako, rabili arabicu za turski jezik. Jezičnom reformom 1928. turski je zamijenio arabicu latinicom kojom je bilo lakše bilježiti samoglasnike, koji u turskom i drugim altajskim jezicima, kao i u indoevropskim jezicima, imaju posebnu važnost. Možemo dodati da su poslije sovjetske revolucije pisma na latiničnoj osnovi uvedena umjesto arabice također za jezike pretežito islamskih naroda bivšeg Sovjetskog Saveza. Poslije su te latinice zamijenile ćirilčna pisma, no nakon raspada Sovjetskog Saveza u nekim novostvorenim državama Srednje Azije opet se uvela latinična grafija.

Arapima, nego je to liturgijski jezik za milijuna muslimana u Turskoj, Albaniji, Bosni i Hercegovini, Iranu, Afganistanu, Pakistanu, Indoneziji, u dijelu podsaharske Afrike, u Kazahstanu, Kirgiziji, Tadžikistanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu itd.

Dakle, s pojavom islama arapski se brzo proširio na golemom prostoru od Perzije, Male i Srednje Azije sve do Atlantskog oceana, Španjolske i Sahare. Iako se razmjerno malo Arapa preselilo u osvojene zemlje, stanovnici tih područja – koji su govorili aramejski ili druge jezike – prihvatili su govor osvajača. I kako se arapski širio tako su se množile njegove stare dijalektalne razlike, pa su se govorni jezici dobrano podijelili na mjesna narječja, na što su djelovali i sociolektalni čimbenici (između stanovnika gradova i sela te beduina), kao i različite vjerske pripadnosti (muslimana, Židova i kršćana). Iako današnji pisani jezik i jezik javnog priopćavanja (radio, televizija, javne rasprave) razmjerno dobro odražava klasični arapski, u svakodnevici rabe se samo mjesna narječja. Potonja se razlikuju od pisanog jezika više-manje toliko koliko se, primjerice, današnji talijanski razlikuje od latinskoga.⁷⁶ Glavne su skupine arapskih narječja iračka, libanonska, te egipatska i magrepska (sjevernoafrička).

Mogli bismo sada ukratko razmotriti povijest Arapa u razdoblju od početka islama do nastanka Osmanskog carstva.

Muhamed (arap. محمد *Muhammad*) rodio se u Meki oko 570. n.e. Ostavši siroče u mladoj dobi, skrbnik mu je postao stric Abū Tālib. Iz oskudice svoje obitelji, koja je pripadala skupini Banū Hāšim plemena Kurejša, izvukao ga je brak s bogatom i starijom udovicom Hatidžom, o čijem je imetku brinuo i za koju je vodio karavane po Palestini, Siriji i Južnoj Arabiji. Neka vjerska kriza, čiji su nam razlozi nepoznati, nagnala ga je da odbaci politeizam svoga roda i da usvoji vrlo izražen oblik monoteizma. Oko 610. počeo je propovijedati tu vjeru najprije pripadnicima svog obiteljskog kruga, a zatim i sugrađanima, što je – možda iz društvenih i političkih razloga – izazvalo negodovanje sloja bogatih trgovaca, tako da se krug sljedbenika suzio na puk i na robove. Čini se da u toj prvoj fazi proročkog poslanja Muhamed još nije kanio osnovati novu sveopću religiju: na objave, koje sve zajedno uzete tvore tekst Kur'ana, gledalo se kao na neku arapsku istovjetnicu Svetoga pisma Hebreja i Kršćana. No neprijateljstvo sugrađana prisililo je Muhameda da napusti Meku. Godine 622. preselio se u Medinu (Jatrib), nakon što je bio sklopio sporazum s njezinim građanima. A taj prijelaz, pod nazivom »hidžra« (هجرة *hiğra*, 'seoba, bijeg'), poslije će se smatrati početkom muslimanske ere. U Medini Muhamed je postao vjerski i politički poglavar, uspostavivši svojevrsnu vjersku zajednicu, te je uz pomoć družbe vjernih Pratitelja (صحابة *šahāba*, jedn. صاحب *šāhib*) koji su s njim bili pošli iz Meke, i s podrškom Medinaca, ratovao protiv Meke i okorjelih protivnika u Medini. Za manje od jednog desetljeća, uz različite obrate (uspjeh u Badru 624., neuspjeh u Uhudu) i poslije jednog nesretnog pokušaja Mekanaca da osvoje Medinu (627), Muhamedu je pošlo za rukom poraziti svoje neprijatelje. Prekinuvši napokon desetogodišnji mir koji je bio sklopio 628., Muhamed je krenuo na Meku, zauzeo grad bez udarca i zauvijek ga vezao za sebe. Ipak, nakon toga se

⁷⁶ Današnji hrvatski možda je bliži jeziku Bašćanske ploče, jer je zadržao, iako u izmijenjenju obliku, stari sustav padeža, dok su mnoge klasične infleksije nestale u govornom arapskom.

vratio u vjernu Medinu, gdje je malo poslije umro – 632. godine. No, u godini prije smrti Muhamed je obavio i »oproštajno hodočašće« mekanskom »Crnom kamenu«, K'abi (الكعبة), čiji je tradicionalni poganski kult već uključio u islamsku praksu.

Muhamed je čovjek kao i drugi ljudi (Kur'an 10,2; 18,110) i na njega se nije usredotočio sav vjerski sustav. Jedina mu je osobitost to što ga je Bog izabrao za svog poslanika (رسول *rasūl*, nositelj objave), da je bio sredstvo Božje volje. Inače, u surama (السورة), poglavljima Kur'ana, izraz *islām* (الإسلام) označuje *bezuvjetno podređivanje Božjoj volji*, a u najmlađim surama, kao i među vjernicima, islam je poprimio značajke univerzalne vrijednosti. Dakako, riječ za islamskoga vjernika na arapskom je *muslim* مسلم, odatle i evropske imenice tipa »musliman«, izvedene katkad (poput tal. *musulmano*) iz turske inačice *müsülman*, koji sa svoje strane potječe od perzijskog *muslimān*.⁷⁷ Prema islamu, od stvaranja svijeta Bog je na zemlju poslao mnoge proroke (نبي *nabī*, množ. أنبياء *anbiya*), sve nadahnute Božjim duhom, no samo su neki od njih bili »poslanici«, nazvani baš tako (*rasūl*), koji su ljudima prenosili Božje zakone i istine. Sveta knjiga muslimana, Kur'an Časni (القرآن الكريم *el-Qurān el-ka-rīm*), nabraja dvadeset i pet proroka i poslanika, u nizu počevši od Adama. Islam je osobitu važnost pridavao Abrahamu (إبراهيم *Ibrāhīm*), »Božjem prijatelju«, i Isusu (يسوع *Issa*), sinu Djevice Marije (Merjem) po izravnom Božjem činu i obdarenom čudotvornim moćima i drugim sposobnostima koje se nisu pripisivale ni samom Muhamedu. No islam je odbacio zamisao da je Isus bio sin Božji.⁷⁸ Isto je tako odbacio pomisao da je umro na križu (Kur'an 4:156) – smatrajući da je živ bio uznesen na nebo. U odnosu na svoje prethodnike, Muhamed je »završetak vjerovjesnikâ« (Kur'an 33, 40) – on je posljednji poslanik i s pojavom Kur'ana Božja je Objava napokon dovršena. Međutim, dok je za židove i kršćane Biblija nastala tek po Božjem nadahnuću – pa su se sveti pisci zapravo izražavali vlastitim riječima, za muslimane Kur'an nije Muhamedovo djelo, nego doslovce Božja riječ. Dakle, dok biblijske legende u Kur'anu židovima i kršćanima izgledaju kao izobličene judeokršćanske predaje, muslimanima one označuju nepobitnu svetu povijest, koju su upravo druge svete knjige iskrivile i izmijenile. U Kur'an se izričito spominju svete knjige koje je Bog objavio Muhamedovim prethodnicima. To su: التوراة *el-Tōrā* ('Mojsijevo Petoknjžje' < hebr. תורה *Tōrāh*), الزبور *Zabūr* (Psalmi), إنجيل *Inġyl* (Evangelje), *Mojsijevi zakoni* i još neka neimenovana djela. Božja je riječ jedinstvena, ali ipak objavljena u stanovitom redosljedu. S pojavom Kur'ana, međutim, svi se prijašnji tekstovi ukidaju, pa je zato Kur'an i knjiga *par excellence*. Njegov sadržaj predstavlja Objavu u konačnom i neposrednom obliku.

⁷⁷ Španjolci su Arape nazivali *los Moros*, zacijelo zbog tamnije puti njihove kože. No Talijani su rabili naziv *saraceni*, koji se proširio diljem Evrope. Ta riječ potječe od biz.-grč. Σαρακηνός, a izvorno od oznake za narod uz obale »... [zaljeva] Aqaba, u južnom Sinaju, čije ime u krajnoj liniji potječe od arapskog شرقي *šarqī* 'istočni'«. U dijelu (istočne) Evrope za muslimana je od 13. stoljeća posvjedočen i naziv *besermen* (rus. бесерменин, polj. *bisurman*, mađ. **boszermén*, stnjem. *bessirmenge* itd.). Radi se o razviku turskog oblika *müsülman*, *müsürman*, s promjenom početnog slova *m* ~ *b*, što je tipično za turske jezike (usp. kirgiški *busurman*, *musulman*; kavkaškotatarski *musurman*, *busurman*).

⁷⁸ '1. Reci: »Allah je jedan 2. On je onaj kome se sve obraća 3. Nije rodio niti je rođen 4. I Njemu nije nitko ravan«' — (Sura 112).

U islamu ne postoji posebno svećenstvo. Obavljanje obreda prepušteno je slobodnoj volji vjernika. No za muslimanskog vjernika postoji 'pet propisa' (الخمسة *el-farā'idh el-ḥams*), koji su vjerojatno bili određeni više-manje u današnjem obliku još za Muhamedova života. To su: 1) svjedočenje vjere, شهادة *šahāda*, odnosno izgovaranje formule لا اله الا الله محمد رسول الله *Lā ilāha illā Allāh Muhammad rasūl Allāh* 'nema drugoga boga od Boga, Muhamed je Božji Poslanik', 2) obredna molitva, صلاة *ṣalāt*, što se ponavlja pet puta na dan (ujutro, u podne, popodne, pri zalasku sunca i navečer)⁷⁹, 3) propisano milostinje, الزكاة *zakāt*, radi potreba zajednice, 4) post, صوم *ṣaum*, kojim se podrazumijeva uzdržavanje od jela, pića i spolnog općenja od jutra do zalaska sunca tijekom mjeseca Ramazana – arap. رمضان *Ramadhān*, te napokon 5) hodočašće u Meku, الحج *haġġ*, barem jednom u životu.

U 6. stoljeću n.e. Muhamed je uspio ujediniti sav Arabijski poluotok. Islamsko načelo jednakosti svih vjernika omogućilo je nadilaženje plemenskih i rasnih razlika, dok je sudjelovanje u džihadu (الجهاد *ġihād*) protiv nevjernika, što se prevodi kao »sveti rat«, usmjerilo Arape prema općem idealu osvajanja. Pod vodstvom prvih Muhamedovih nasljednika – kalifā (خليفة *halifa*) Abu Bakra (632–634., hidžretske godine 11–13) i Omara (634–644., h.g. 13–24) – ugušene su posljednje unutarnje pobune i započelo je širenje arapskog naroda. U tek dvadesetak godina Arapi su od Bizanta osvojili Siriju, Palestinu i Egipat (predajom Aleksandrije 641., odnosno h.g. 21). Susjedno Sasanidsko carstvo brzo se slomilo i slijedio je prodor u Srednju Aziju sve do praga kineskog Turkistana. No 662. (h.g. 42), nakon oštre borbe za nasljedstvo, izabranog kalifa zamijenio je njegov takmac iz roda Umajada, sa sjedištem u Damasku. Tijekom umajadske ere (661–750, h.g. 42–133), zauzeta je Španjolska (711, h.g. 93), ali su zaustavljena zapadna osvajanja nakon bitke kod Poitiersa (732., h.g. 115). Isto je tako započeo proces islamizacije Nearapa, dok su sami Arapi asimilirali mnoge razne civilizacijske tekovine iz osvojenih područja. I jedno i drugo sudbinski je oslabilo arapsku etničku prevlast, a u doba dinastije Abasida (750–1258, h.g. 133–656), koja je zamijenila Umajade nakon ustanka u istočnoj Perziji, prevaga perzijskih sadržaja potpuno je istrošila arapsku etničku sastavnicu. Ojačala je despotska vlast i nastala je upravna hijerarhija pod rukovodstvom vezira (وزير *wazir*). Naziv »arapski« nije više imao etničko značenje, već se odnosio na zajednička obilježja (jezično-vjerska) jedne složene civilizacije. A širenje carstva s višerodnim sastavom izazvalo je već od početka Abasidskog kalifata odvajanje udaljenih pokrajina, u kojima su se uspostavili samostalni emirati. Takvi su primjeri umajadski emirat u Španjolskoj (osn. 750., h.g. 132), idrisidski u Maroku, aglabidski u Tunisu (10. stoljeće, 2. stoljeće po hidžri) i tulunidski u Egiptu (10. stoljeće, 3. stoljeće po hidžri). Aglabidi i Tulunidi povelili su i zadnju fazu islamske ekspanzije, tijekom koje je uslijedilo zauzimanje Cipra, Kandije i Sicilije (827–878., h.g. 212–264). Zatim, nakon uspona odmetničkih kalifa – Fatimidā u Kairu (910., h.g. 297) i ogranka Umajadā u Kordobi (929., h.g. 316⁸⁰) – ubr-

⁷⁹ Pri molitvi osoba se okrene u smjeru kible (قِبلة *qibla*), tj. u smjeru Meke (u prvo doba islama vjernici su se okretali prema Jeruzalemu). Prije *salata* / *namaza* obavlja se obredno pranje, bez kojeg se molitva smatra nevažećom.

⁸⁰ Iako je jedan izdanak umajadske dinastije utekao pred Abasidima u Španjolsku i uspostavio emirat još 750. godine, tek je 929. godine njegov daljnji nasljednik u Kordovi preuzeo kalifski naslov.

zao se raspad carstva, koje je sada već bilo arapsko samo u smislu zajedničkih kulturnih tekovina. U 11–15. stoljeću (stoljeća hidžre 4–8), još dok su se u Africi izmjenjivale berberske vladavine Almoravida i Almohada (11–13. stoljeće / po hidžri 4–6. stoljeće), s istoka se proširivala premoć turskih rodova, napokon sve do Mezopotamije i Egipta. Godine 1055. (h.g. 447) seldžučki Turci zauzeli su Bagdad. Godine 1171. (567) Saladin je svrgnuo Fatimide u Egiptu, uspostavivši vlastitu ejubidsku državu, koju će poslije, u 13. stoljeću, zamijeniti vladavina Mameluka. Isto tako u 13. stoljeću, nakon što su službeno okončale Abasidski kalifat (1258, h.g. 656), mongolske horde proširile su svoju vladavinu preko Perzije na Mezopotamiju i Irak, da bi se zaustavile tek na granicama Egipta. U međudoba, normanski prodor na Siciliju (1061–1086, h.g. 453–479) i kršćanska *reconquista* u Španjolskoj – koja je do 13. stoljeća suzila islamsko područje na Granadski emirat, dokinuli su arapsku hegemoniju u Sredozemlju. Doduše, od početka 16. stoljeća osmanska osvajanja sjedinila su pod tursku vlast sva područja nekadašnjeg arapskog carstva, osim Maroka. No time se zapravo nastavilo političko i kulturno propadanje Arapa, započeto još u 13. stoljeću nakon mongolske najezde. Nakon tri stoljeća taj će zalazak biti potpun i tek će evropski prodori od 19. stoljeća, dovodeći Arape u dodir sa zapadnom kulturom, potaknuti i njihov narodni preporod.

C.3. Etiopski jezici

Etiopski jezici više nalikuju na južnoarabijske jezike nego na arapski u užem smislu riječi. Smatra se da su neki semitski narodi Etiopije potekli od doseljenika s Arabijskog poluotoka, jer je i sustav pisma kojim se i danas služe svi etiopski narodi utemeljen na južnoarabijskom pismu. No do 4. stoljeća n.e. Etiopljani su počeli označavati samoglasnike s pomoću izmijenjenih suglasničkih znakova. Jezik ge'ez ili geezijski, najstariji iz etiopske semitske skupine, obično se naziva samo etiopskim. Prema procjenama, geezijski se odvojio od južnoarabijskih jezika negdje do početka naše ere, a najviše se raširio oko 4. stoljeća n.e., kad se govorio u Aksumskom Kraljevstvu, koje je obuhvaćalo dobar dio današnje Etiopije i Eritreje. Geezijski se rabio u redakciji goleme vjerske kršćanske literature i još je i danas liturgijski jezik Etiopske crkve, kao neka vrsta »etiopskog latinskog«. Kao govorni idiom geezijski je izumro oko godine 1000. n.e.

Suprotno praksi većine semitskih pisama, geezijski i drugi etiopski jezici koji rabe njegovo pismo, piše se s lijeva na desno. Prvi geezijski tekstovi, podrijetlom iz 3. ili 4. stoljeća n.e., pisani su isključivo suglasničkim alfabetom, no u mlađim natpisima, dakle od 4. stoljeća nadalje, pišu se i samoglasnici. Znakovi za samoglasnike nastali su tako što su postojeći znakovi bili izduženi ili skraćeni ili nadopunjeni crticama, kvačicama i kružićima. U prvim geezijskim natpisima pisalo se bustrofedonski (naizmjenice s desna na lijevo i s lijeva na desno). Poslije je prevagnuo utjecaj grčkog pisanja s lijeva na desno. Geezijsko pismo zadržali su današnji etiopski jezici.

Danas se u Etiopiji govore različiti semitski jezici, no nijedan od njih ne može se smatrati izravnom potomkom geezijskog. Najrašireniji je jezik amharski, koji je dugo vremena bio jedini službeni jezik Etiopije. Amharski je temeljito različit po svojoj općoj strukturi od ostalih semitskih jezika, pogotovo u sintaksi.

Taj je jezik poznat tek od 17. stoljeća, a podrijetlo mu je nejasno. Tigrinjski, jezik kršćana, i tigrejski, jezik muslimana – koji se govore na sjeveru Etiopije i u Eritreji – ostali su bliži izvornoj semitskoj strukturi nego što je to amharski. Danas je amharski materinski jezik oko 15 milijuna ljudi i, pošto se uči i u školama, raširen je također diljem Etiopije.

Čini se da su kušitski jezici s područja Etiopije, primjerice agavski, imali znatan utjecaj na osobit razvitak amharskog.

Muslimani u gradu Hararu u jugoistočnoj Etiopiji imaju vlastiti jezik, hararski, koji se piše arabicom. Hararski je u ovom trenutku jezik u razvitku, kojim zasad govori samo nekoliko tisuća ljudi.

Postoji zatim i mala skupina slabo poznatih semitskih jezika s područja jugoistočno od Addis Ababe kojima govori oko 350.000 ljudi. Prema predloženom »krovnom« nazivu, riječ je o guragijskim jezicima. Toj su skupini pripadali i gafatski, iz pokrajine Guğgam uz Plavi Nil, i argobijski, s područja sjeveroistočno od Addis Ababe, no ta dva jezika nedavno su izumrla, ustupivši mjesto amharskom.

Prema najnovijim zaključcima arheologa i antropologa, Etiopija je bila »kolijevka čovječanstva«. I doista, čini se da su baš u Etiopiji živjeli dosad najstariji utvrđeni preci čovjeka: najstariji fosilni primjerci vrste *Homo sapiens*, datirani na starost od oko 130.000 godina, nađeni na samom jugu Etiopije, uz rijeku Kibiš u dolini Omo. Zatim, sve do 1994. najstariju granu hominida predstavljali su fosilni ostaci nađeni još 1974. u Hadaru, 350 km sjeveroistočno od Addis Ababe. Riječ je o glasovitu kosturu nazvanu »Dinkineš« ili »Lucy«, primjerku vrste *Australopithecus afarensis*. Taj se primjerak danas čuva u Državnom muzeju u Addis Ababi, a datira se na starost od 3,0 do 3,6 milijuna godina. No poslije su kod Aramisa u dolini rijeke Awaš, istraživači otkrili fosile još starijih hominida, tj. ostatke sedamnaest pojedinaca, pripadnika nove vrste, koja je dobila naziv *Ardopithecus ramidus*. Zbog tih nalaza, moglo se zaključiti da je prahistorija Etiopije počela prije nekih 4,4 milijuna godina, što je bilo u skladu s procjenama po kojima se grana hominida odvojila od ostalih primata negdje prije četiri i šest milijuna godina.⁸¹

Danas se Etiopija opisuje u javnim medijima kao zemlja gladi, oskudice i rata. Međutim, ta zemlja ima iznimnu povijest, iako slabo poznatu (u inozemstvu). U Etiopiji (i u susjednim područjima) razvila se jedna od najnaprednijih civilizacija drevne Afrike i etiopski narodi uspjeli su sačuvati vrlo bogato kulturno naslijeđe, uključujući i književnost staru dvije tisuće godine i inačicu kršćanstva koja seže do rimskih vremena.

Već su prije 8000 godina prastanovnici te zemlje držali domaće životinje, a prije 2000–2500 godina prihvatili su i zemljoradnju. Pretpostavlja se da su ti narodi govorili kušitskim jezicima, no više-manje u prvom tisućljeću pr.n.e. stigli su ljudi semitskog govora, podrijetlom možda s Arabijskog poluotoka. Ti su doseljenici naselili sjeverne visoravni i pomiješali se sa starosjediocima.

⁸¹ U listopadu 2000. objavljena je vijest o novom fosilnom nalazu, ovaj put u Keniji, po kojem bi se počeci hominida morali datirati unatrag šest milijuna godina. Dotični primjerak dobio je nadimak »milenijski čovjek«.

To sjeverno područje možda odgovara zemlji *Punt* ili *Pwene* iz egipatskih izvora. Egipćani su poznavali tu zemlju kao izvoznicu robe raskoši, poglavito tamjana za potrebe faraonskih dvorova. Dakako, i danas stanovnici Eritreje i nekih pokrajina Tigraja skupljaju mirisne smole. Drevni Egipćani zvali su kraj iz kojeg su te mirodije pristizale također *Ta-Neter*, 'božjom zemljom'.

Najstarija povijest Etiopije djelomično se sastoji od legende i djelomično je potvrđena arheološkim nalazima. Između 800. i 300. pr.n.e. na visoravnima Eritreje i Tigraja cvjetala je jedna osobita civilizacija. Njezini vladari nosili su naslov kralja, odnosno *muqarrib*⁸² Da'amata i Sabe (već smo vidjeli da se u Starom zavjetu Saba razlikuje od Šebe). Ljudstvo Da'amata ostavilo nam je natpise na jeziku i pismu vrlo nalik na jezik i pismo južnoarabijske epigrafije, što će reći da su po svemu sudeći narodi s jedne i druge strane Crvenog mora dijelili zajedničko kulturno naslijeđe. Međutim, da'amatska civilizacija ostavila nam je zapravo malo tragova – iako ono što se očuvalo često uključuje veličanstvene spomenike, poput hrama boga Ilmuqaha, jedne od najstarijih građevina u Etiopiji.

Poslije označenoga razdoblja, etiopske visoravni postale su sjedištem jedne od najvažnijih afričkih civilizacija – odnosno carstva Aksuma, koje je tako nazvano prema imenu svoje prijestolnice. Južnoarabijski i aksumski izvori govore o drevnom narodu Habaš koji je navodno živio u tom području. Iz tog će etnonima nastati zemljopisni naziv »Abesinija«, kojim se označuje Etiopija. Inače, još prije tri tisuća godina, pjesnik Homer govorio je o »sretnim Etiopljanima«. Samo ime Etiopija potječe od grčkog Αἰθιοπία.⁸³ Grci su rabili taj naziv kako za Carstvo Aksuma tako i općenito za Afriku. U 4. stoljeću n.e. kraljevi Aksuma počeli su koristiti grčki toponim kad bi o zemlji pisali na grčkome. Primjerice, u svom trojezičnom natpisu, aksumski kralj Ezana – koji se preobratio na kršćanstvo oko 340. n.e. – naziva svoju državu i Aksum i Αἰθιοπία, a čini se da je to i prvi put da se potonji izraz rabi baš za tu zemlju.

Znamo vrlo malo o drevnome Kraljevstvu Aksumu. Rimski i grčki izvori upućuju na zaključak da je to kraljevstvo procvjetalo u prvom stoljeću n.e. i često se spominje njezina luka Adulis (Adua) kao jedna od najvažnijih luka u Africi. Carstvo Aksuma nalazilo se na križanju trgovačkih putova između Afrike, Arabije i Indije, pa su zato njezina tri glavna grada (Aksum, Adulis i Matara) postala prvorazredna kozmopolitiska središta u drevnom svijetu. Iako se o njima rijetko govori u evropskoj povijesti, ti su gradovi ipak bili od životne važnosti za trgovački promet između Egipta, Sudana, zemalja Arabije, Srednje Azije i Indije. Tijekom 2. stoljeća n.e. Aksum je proširio svoju nadvlast nad nekim državama na Arabijskom poluotoku, zauzeo sjevernu Etiopiju i napokon podredio Kuš, glavni grad Nubije. Osvajanjem Nubije, Aksumci su uspostavili nadzor nad jednim od najplodnijih i za trgovačke putove najvažnijih područja u tom dijelu svijeta. Prema izvorima Etiopske crkve, u to je vrijeme oko polovina stanovništva ispovijedala judaizam, dok je druga polovina podržavala aksumsku vjeru, što će reći neku inačicu južnoarabijskog politeizma. U Aksumu su postojale i manje nubijske, kršćanske i poslije također budističke zajednice.

⁸² V. bilj. 71.

⁸³ Toponim »Etiopija« potječe od grč. etnonima Αἰθίοψ 'Etiopljanin', složenice od glagola αἴθω 'zapaliti, spaliti' i imenice ὄψ 'lice', dakle sa značenjem '[osoba] spaljena lica [od sunca]'.

U 4. stoljeću n.e. kralj Ezana, dotad pripadnik aksumske vjere, preobratio se na kršćanstvo, i to zahvaljujući učinku sirijskoga biskupa Frumentija. Potom je Ezana, proglasivši Aksum »kršćanskom državom«, dakle jednom od prvih takvih na svijetu, pokrenuo žustru politiku preobraćanja ostalog stanovništva na monofizitsko kršćanstvo.

Etiopljani su svoje podrijetlo izveli iz roda kralja Davida, pa su stoga – za razliku od drugih kršćana – sebe smatrali nasljednicima saveza između biblijskog Boga i izabranoga naroda. Osim toga, Etiopska crkva tvrdila je da posjeduje čak i Kovčeg Svjedočanstva, tj. pokretno spremište u kojem su Hebreji držali pločice sa zakonima koje je Bog dao Mojsiju na Sinaju.

Narodni ep Etiopljana nosi naziv *Kebrā Negast* (ክብሩ ነገሥት 'Slava kraljeva'). Riječ je o spoju mitske povijesti, alegorije i otkrivenjâ, čija se središnja tema vrti oko posjete Kraljice od Sabe/Šebe⁸⁴, Makede, kralju Salomona i rođenja njihova sina Menelika, koji će postati eponimski rodonačelnik etiopske dinastije. Tekst je sastavljen potkraj 13. stoljeća na osnovi navodno mnogo starijih izvora. Jedna bilješka uz djelo kaže da je bilo prevedeno s arapskog koji je nastao prema izvorniku na koptskom, a prisutnost arabizama u samom geezijskom tekstu nekako to potvrđuje. *Kebrā Negast* je i narodni i vjerski ep Etiopljana, za koje je ujedno i jedini vjerodostojni izvor za njihovu povijest.

Iako se taj tekst – koji je, dakle, za Etiopsku crkvu i svet – rijetko spominje u literaturi o semitskim jezicima, vrijedi ukratko sažeti njegov prvi dio. Na početku se nadovezuje na ono što se zna iz Biblije o posjeti Kraljice od Sabe kralju Salomonu (1 Kr 10,1–13; 2 Ljet 9,1–12), no zatim se dodaje povijest njihova sina Menelika.

Predvodnik karavane kraljice od Sabe bio je čovjek po imenu Tamrin, koji je opskrbljivao Salomona potrebnom gradom za podizanje jeruzalemskog Hrama. Vrativši se u Etiopiju, Tamrin je razgovarao s Makedom, kraljicom Sabe, te hvalio mudrost, moć i bogatstvo kralja Salomona. Napokon je kraljica zaželjela osobno ga upoznati, pa je odmah krenula u Jeruzalem s karavanom prepunom skupocjenih darova. Kad je stigla u Jeruzalem, Makeda je shvatila da je ono što joj je govorio Tamrin odgovaralo istini i mnogo je se dojmila mudrost i pravednost kralja Salomona. Nakon što je s njim mnoge dane razgovarala, rekla mu je: »*Mi štujemo sunce... jer nam kuha hranu, i osim toga osvjetljuje tamu i otklanja strah; nazivamo ga 'našim Kraljem'... i 'našim stvoriteljem'... I među našim podanicima ima i drugih... neki štuju kamenje, neki drveće, i još neki štuju rezbarene likove, a neki štuju likove izrađene od zlata i srebre*« (*Kebrā Negast*, pogl. 27). I ustvrdila je pred njim da će od sada nadalje ona štovati samo Boga Izraela.

Stigao je tako dan koji je kraljica bila odredila za odlazak iz Jeruzalema i povratak u njezinu zemlju. Salomon je bio pod jakim dojmom kraljičine ljepote i bistrine uma, pa je zaželio imati sina s njom. Pozvao je kraljicu na veličanstvenu gozbu, na kojoj je bilo dvadeset jela začinjjenih osobitim mirodijama. Kad su gosti napustili gozbu, predložio joj je da ode na spavanje u njegovu ložnicu, na što je pristala, pod uvjetom da joj kralj obeća da joj neće silu činiti. Salomon je pristao na taj zahtjev, ali je zatražio od kraljice da ne uzme ništa iz kraljevske kuće. Salomon je zatim naredio da se njegov krevet premjesti uz jedan zid sobe i da se za kraljicu pripremi krevet uz drugi zid. Međutim, ubrzo se kraljica probudila, jer ju je začinjena hrana učinila žednom, i popila je vodu iz krčaga koji se nalazio u sredini sobe. Tad ju je Salomon uzeo za ruku i, optuživši je da se nije držala svoga obećanja, naveo ju je da legne s njim. Te je noći Salomon sanjao da se sunce udaljilo od Izraela kako bi zauvijek sjalo nad Etiopijom.

⁸⁴ Prema abesinijskoj tradiciji, Makedino kraljevstvo nalazilo se i s afričke i s arabijske strane Crvenoga mora, a to nije u proturječju s onim što znamo o južnoarabijskim kraljevstvima.

Malo poslije, kraljica se vratila u svoju zemlju puna darova što ih je dobila od kralja Salomona. Dao joj je i prsten, da bi iskazao svoju ljubav. Devet mjeseci i pet dana poslije, kraljica od Sabe rodila je sina, koga je nazvala ابن الحكيم Ibn al-Hakim, 'sin mudraca', tj. Menelik. Dok je odrastao, dječak je iskazivao veliku znatiželju za svog oca i kad mu je mati otkrila istinu o njegovu začecu, odlučio je poći u Jeruzalem da susretne svog oca, Salomona. [Makeda] mu je dala prsten da bi njime mogao dokazati tko je, zajedno s pismom u kojem je molila Salomona za komad Kovčega Svjedočanstva kako bi ga mogla štovati u njezinoj zemlji.

Nakon što je stigao na Salomonov dvor, za Menelika se priredio raskošan i radostan doček i svi su se čudili koliko Menelik nalikuje na oca. Dok se nalazio u Jeruzalemu, Menelik je učio zakone i običaje Židova. Kad se mladić odlučio na povratak u zemlju svoje majke, Salomon je pozvao glavare Izraela da s Menelikom upute svoje prvorođence u Etiopiju, kako bi tamo osnovali izraelsku koloniju, dok je vrhovni svećenik Zadok obavio obredno pomazivanje Menelika za kralja Etiopije.⁸⁵

Međutim, prije svog odlaska, Menelik i njegovi novi suputnici, pod vodstvom Azarija, sina vrhovnog svećenika, ukrali su Kovčeg Svjedočanstva iz Hrama. Tako je Slava Siona prešla iz Jeruzalema i od djece Izraela u novi Sion, Aksum, i na novi izraelski narod, Etiopljane.⁸⁶ Kad se Menelik vratio u Etiopiju, kraljica je već čekala i na njega i na Kovčeg. Naveliko se slavilo i kraljica se odrekla prijestolja u ime sina. Od tada je narod napustio kult idola, prihvativši hebrejskog Boga, a Menelik je sjeo na prijestolje kao potomak Davida, kralja Izraela.

Iz tog razloga Etiopljani kažu za svoje vladare da su potekli iz »salomonske loze«.

S obzirom na ono što smo ovdje rekli, potrebno je sad nešto kazati i o skupini koja sebe označuje kao *Beta Israel* (ዕዳዎ እትዮጵያ, 'dom Izraela', međutim na hebrejskom שׂרַיִם עַם 'am Kuš 'narod Kuša'). Riječ je o etiopskim »crnim« Židovima, koje Etiopljani nazivaju *Ayud* ('Judejci') ili *Falašá* ('stranci'). Vrlo se malo zna o njihovoj povijesti i ne postoje opipljivi dokazi o njihovoj prisutnosti u Etiopiji od davnine. Preostaju stoga samo legende, kazivanja, usmene predaje i nagadanja. Unatoč tome, judaizam je nedvojbeno snažno utjecao na etiopsku kulturu već gotovo dvije tisuće i možda više godina. Dakako, društvena i politička struktura Beta Israel doživjela je razvojne promjene tijekom stoljeća. Znanstvenici su predložili različite teze o njihovu podrijetlu, o mogućim načinima prodora judaizma i o raznim etapama u povijesti etiopskih Židova, no mnoga pitanja ostaju do danas neriješena. Ipak, oni su sami sačuvali jednu usmenu predaju, koju je svojedobno zapisao škotski istraživač James Bruce (koji je boravio u Etiopiji 1869–1870. godine). Naime, prema njihovu vlastitom tumačenju, preci su im stigli u zemlju još s Menelikom i kad su poslije Menelikovi potomci prešli na kršćanstvo, Beta Israel je odbila preobraćanje i izabrala sebi poglavara iz Judina plemena.⁸⁷

⁸⁵ Ustoličenje i posvećivanje izraelskih vladara obavljalo se pomazivanjem uljem ili kakvom drugom osobitom tekućinom. Stoga je i kršćanski Isus nazvan pomazanikom, grč. Χριστός, što je prevedenica prema hebrejskom מָשִׁיחַ *māšīah* 'pomazanik [Gospodina]'.

⁸⁶ Iz tog razloga Etiopska crkva tvrdi da se izvorni Kovčeg Svjedočanstva i dalje nalazi u Etiopiji, u nekom sigurnom i skrovitom mjestu (v. o tome Bryant-Abraham, 2000).

⁸⁷ Može se primijetiti da je većina Bete Israel – sve do vremena preseljenja u Izrael – živio u sjeveroistočnoj Etiopiji, sjeverno od Tanskog jezera, u Gondaru, Simenu, Tigraju i okolnim pokrajinama koja su nekada tvorila samo središte Kraljevstva Aksuma. O vlastitoj predaji tog naroda – v. Kaplan, 1992: 23, i Quirin, 1992: 22.

Aksum je zadržao svoju ulogu moćnog carstva i trgovačke sile sve do uspona islama u 7. stoljeću n.e. A budući da su Aksumci svojedobno pružili utočište prvim Muhamedovim sljedbenicima čini se da muslimani nisu nikada imali nakane slomiti aksumsku državu tijekom svojih prodora prema unutrašnjosti Afrike. Dvije kršćanske države sjeverno od Aksuma, Maqurra i Alwa, uspjele su se održati do kraja 13. stoljeća, kad ih je napokon muslimanska imigracija prisilila prijeći na islam. No islamski pokret nije nikada dirnuo Aksum, pa je stoga Etiopska (ili Abesinijska) crkva preživjela sve do naših dana.

Zahvale

Iako je literatura o pojedinim semitskim jezicima i narodima gotovo beskrajna – koliko mi se čini, posljednjih godina nije napisan nijedan kraći tekst koji bi studentima mogao poslužiti kao uvod u ukupnu problematiku semitskih jezika i naroda. Ne bi mi palo na pamet takav tekst napisati, da to nije od mene zamolio dr. Emil Heršak. Stoga sam mu zahvalan za poticaj koji mi je dao, no osobito sam mu zahvalan što je sam preuzeo težak posao prijevoda ovog dugog rada s talijanskog na hrvatski, zajedno sa svim problemima što ih takav prijevod nosi sa sobom.

LITERATURA

- ALBRIGHT, W.P. (1948) »The Early Alphabetic Inscription from Sinai and their Decipherment«, u: BASOR 110 6-22.
- AUFRECHT, Wilfred E. (1987). »The Ammonite Language of the Iron Age«, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 266: 85–95.
- BARTON, George A. (1920). *Archaeology and The Bible*. Philadelphia: American Sunday-School Union.
- BAUER, Hans i Pontus LEANDER (1922). *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments*.
- BRANDEN, Albartus van den (1958). »Le déchiffrement des inscriptions protosinaïtiques«, u: *al-Machriq* 52, 361-395.
- BRYANT-ABRAHAM, Charles & Knight DE BRYAN (2000). »An Interview with the Venerable Getahun Atlaw, Archdeacon of the Ethiopian Orthodox Church of Jerusalem, Israel«, The Augustan Society. <http://sellassie.ourfamily.com/academics/orthodoxy.html>. 21/11/2000
- CHABOT, Jean Baptiste (1940–1941). *Recueil des Inscriptions Libyques*. Paris: Impr. nationale.
- COOPER, Jerrold S. (1983). *The Curse of Agade*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- DAVIES, Norman de Garis (1908). *The Rock Tombs of El Amarna*, sv.VI, tablice 27 (crtež) i 41 (fotografija).
- DHORME, Edouard (1930). *Langues et écritures sémitiques*. Paris: Geuthner.
- FREUD, Sigmund (1939). *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*. Amsterdam: de Lange.

- GARBINI, Giovanni (1988). »La questione dell'alfabeto«, u: Sabatino Moscati (ur.). *I Fenici*. Milano: Bompiani.
- GREENBERG, Joseph Harold (1963). *The Languages of Africa*. Bloomington: Indiana University.
- HORNUNG, Erik (1993). *Der Eine und die Vielen. Ägyptische Gottesvorstellungen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- HORNUNG, Erik (1995). *Echnaton. Die Religion des Lichtes*. Zürich: Artemis.
- JACKSON, Kent P. (1983). *The Ammonite Language of the Iron Age*. Chico, Calif.: Scholars Press.
- KAPLAN, Steven (1992). *The Beta Israel (Falasha) in Ethiopia from Earliest Times to the Twentieth Century*. New York: New York University Press
- KLEIN, Ernest (1987). *Etymological Dictionary of the Hebrew Language*. Jerusalem-Haifa: Carta, s.v. תנע.
- PETTINATO, Giovanni (1999). *La scrittura celeste*. Milano: Mondadori.
- QUIRIN, James Arthur (1992). *The Evolution of the Ethiopian Jews: A History of the Beta Israel (Falasha) to 1920*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- SANDMAN, Maj (ur.) (1938). *Texts from the Time of Akhenaten*. Bruxelles: Fondation Égyptologique Reine Élisabeth.
- SODEN, Wolfram von (1995). *Grundriss der Akkadischen Grammatik*. 3. ergänzte Auflage. Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico.
- TILL, Walter Curt (1978). *Koptische Grammatik*. Leipzig: Harrassowitz.
- ZAYADINE, Fawzi (1973). »Recent Excavations on the Citadel of Amman«, *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 18 (1973): 17–35 i 31 (1987): 299–311.

IZBOR LITERATURE ZA SEMITSKE STUDIJE

Opći radovi iz semitske lingvistike

- BARTH, Jakob. *Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen*. Leipzig: Hinrichs, 1907–1911.
- BERGSTRÄSSER, Gotthelf. *Einführung in die semitischen Sprachen*. München: Hüber, 1928.
- BERGSTRÄSSER, Gotthelf. *Introduction to the Semitic Languages: Text Specimens and Grammatical Sketches*. Mönche, 1928. [Pretisak: Winona Lake: Eisenbrauns, 1995].
- BOTTERWECK, Gerhard Johannes. *Der Triliterismus im Semitischen, erläutert an den Wurzeln GL KL KI*. Bonn: Hanstein, 1952.
- BROCKELMANN, Carl. *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*. Sv. 1–2. Berlin: Reuther & Reichard, 1908–1913.
- BROCKELMANN, Carl. *Kurzgefasste vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen. Elemente der Laut- und Formenlehre*. Berlin: Reuther & Reichard, 1908.
- BROCKELMANN, Carl. *Précis de linguistique sémitique*. Paris: Geuthner, 1910.
- BROCKELMANN, Carl. *Semitische Sprachwissenschaft*. Leipzig: G.J. Göschen, 1916.
- DHORME, Edouard. *Langues et écritures sémitiques*. Paris: Geuthner, 1930.

- FLEISCHE, Henri. *Introduction à l'étude des langues sémitiques*. Paris: Maisonneuve, 1947.
- GRAY, Louis Herbert. *Introduction to Semitic Comparative Linguistics*. New York: Columbia University Press, 1934.
- HETZRON, Robert. »Semitic Languages«, u: Bernard Comrie (ur.). *The World Major Languages*. London – New York: Oxford University Press, 1987.
- HETZRON, Robert. *The Semitic Languages*. London: Routledge, 1997.
- HOSPERS, Johannes Hendrik (ur.). *A Basic Bibliography for the Study of the Semitic Languages*. Sv. 1–2. Leiden: Brill, 1973.
- KAHN, Geoffrey A. *Studies in Semitic Syntax*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- KRAMERS, Johannes Hendrik. *De semietische talen*. Leiden: Brill, 1949.
- KURYLOWICZ, Jerzy. »Studies in Semitic Grammar and Metrics«, *Prace Jezykonawcze*, Krakow, 1961, br. 24.
- MORAG, Shelomo. *The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew and Aramaic*. 's-Gravenhage: Mouton, 1962.
- MOSCATI, Sabatino. *Lezioni di linguistica semitica*. Roma: Centro di studi semitici, Istituto di studi orientali, 1960.
- MOSCATI, Sabatino, Anton SPITALER, Edward ULLENDORF i Wolfram von SODEN. *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages. Phonology and Morphology*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1964.
- NÖLDEKE, Theodor. *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*. Strasbourg: Trübner, 1904.
- NÖLDEKE, Theodor. *Die semitischen Sprachen – eine Skizze*. Leipzig: Tauchnitz, 1899.
- NÖLDEKE, Theodor. *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*. Strasbourg: Trübner, 1910.
- O'LEARY, De Lacy. *Comparative Grammar of Semitic Languages*. London, 1923.
- PEDERSEN, Johannes. »Semiten (Sprache)«, u: *Reallexikon der Vorgeschichte*. XII. Berlin, 1928, str. 14–50.
- RENAN, Ernest: *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques*. I. Paris: Michel Lévy frères, 1863.
- RINALDI, Giancarlo. *Le lingue semitiche*. Torino: Utet, 1954.
- SPULER, Bertold (ur.). *Handbuch der Orientalistik*. III. Semitistik. Leiden: Brill, 1953–1954.
- ULLENDORFF, Edward. »What is a Semitic Language?«, *Orientalia*, 28/1958, str. 66–75.
- WRIGHT, William. *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages*. Cambridge: Cambridge, University Press, 1890.
- ZIMMERN, Heinrich. *Vergleichende Grammatik der semitischen Sprachen*. Berlin: Reuther & Reichard, 1898.

Sjeveroistočni semitski

- ARO, Jussi. *Studien zur mittelbabylonischen Grammatik*. Helsinki, 1955.
- FINET, André. *L'accadien des lettres de Mari*. Bruxelles: Palais des Académies, 1956.
- GELB, Ignace J. *Morphology of Akkadian*. Chicago: University of Chicago Press, 1952.
- GELB, Ignace J. *Old Akkadian Writing and Grammar*. Chicago: University of Chicago Press, 1952.

- GELB, Ignace J. et al. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Chicago: University of Chicago Press, 1956–
- HUEHNERGARD, John. *A Grammar of Accadian*. Atlanta: Scholars Press, 1997.
- ЛИПИН, Лев Александрович. *Аккадский язык*. Москва: Наука, 1954.
- SODEN, Wolfram von. *Akkadisches Handwörterbuch*. Roma: Pontificium Institutum Biblicum, 1981.
- SODEN, Wolfram von. *Grundriss der akkadischen Grammatik*. Roma: Pontificium Institutum Biblicum, 1995.
- UNGNAD, Arthur. *Grammatik des Akkadischen*. München: Biederstein, 1949.
- VIŠIĆ, Marko. *Književnost drevnoga Bliskog istoka*. Zagreb: Naprijed, 1993.
- VIŠIĆ, Marko. *Zakonici drevne Mesopotamije*. Sarajevo: Svjetlost, 1989.

Sjeverozapadni semitski

- AMERL, Rudolf. *Hebrejsko-hrvatski rječnik. מלון עברי-קרואטי*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1997.
- ASSTLEITNER, J. *Untersuchungen zur Grammatik des Ugaritischen*. Berlin, 1954.
- BAUER, Hans i Pontus LEANDER. *Grammatik des Biblisch-aramäischen*. Halle: Niemeyer, 1927.
- BAUER, Hans i Pontus LEANDER. *Historische Grammatik der hebräischen Sprache*. Halle, 1922. [pretisak: Hildesheim: Olms, 1962].
- BEER, Georg i Rudolf MEYER. *Hebräische Grammatik*. Sv. 1–2. Berlin: De Gruyter, 1952–1955.
- BEYER, Klaus. *The Aramaic language, its distribution and subdivisions*. (njem. *Verbreitung und Gliederung des Aramäischen*). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.
- BLAU, Joshua. *Hebrew Phonology and Morphology*. Tel-Aviv, 1972.
- BROCKELMANN, Carl. *Syrische Grammatik*. Leipzig: Harrassowitz, 1955.
- CANTINEAU, Jean. *Le nabatéen*. Sv. 1–2. Paris, 1930–1932.
- DROWER, Ethel Stefana. *A Mandaic Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1963.
- EPSTEIN, Jacob Nahum. *A Grammar of Babylonian Aramaic*. Jerusalem, 1960.
- GARBINI, Giovanni. *L'aramaico antico*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei. Serie 8, sv. 7, fasc. 5., 1956.
- GELB, Ignace J. *La lingua degli Amoriti*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei. Serie 8, fasc. 13., 1958.
- GORDON, Cyrus Herzl. *Ugaritic Manual*. Roma: Pontificium Institutum Biblicum, 1955.
- HARRIS, Zellig Sabbetai. *A Grammar of the Phoenician Language*. New Haven: American Oriental Society, 1936.
- JOÜON, Paul i Takamitsu MURAOKA. *A Grammar of Biblical Hebrew*. Sv. 1–2. Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblio, 1993.
- KÖHLER, Ludwig, Walter BAUMGARTNER et al. *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum alten Testament*. Leiden: Brill, 1967–.
- LEANDER, Pontus. *Laut- und Formenlehre des Ägyptisch-Aramäischen*. Göteborg, 1928. [pretisak Hildesheim: Olms, 1966].

- MARGOLIS, Max Leopold. *Lehrbuch der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds*. München, 1910.
- MAROGULOV, Q. I. *Grammaire néo-syriaque pour écoles d'adultes (dialecte d'Urmia)*. Groupe Linguistique d'Études Chamito-Sémitiques, Comptes-rendues, Supplément. Paris: Geuthner, 1976.
- MURAOKA, Takamitsu. *Classical Syriac for Hebraists*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1987.
- NÖLDEKE, Theodor. *Kurzgefasste syrische Grammatik*. Leipzig: Weigel, 1898.
- NÖLDEKE, Theodor. *Mandäische Grammatik*. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1875.
- PETERMANN, Julius Heinrich. *Brevis Linguae Samaritanae: grammatica, litteratura, chrestomathia cum glossario*. Berlin: Eichler, 1873.
- RATH, Mojsije. *Udžbenik hebrejskog jezika za škole i samouke*. Beč, 1925.
- REBIĆ, Adalbert. »Značenje arheološkog otkrića Eble i Ugarita za Bibliju«, *Bogoslovska smotra*, Zagreb, 65/1995, br. 2, str. 236–266.
- REBIĆ, Adalbert. *Biblijske starine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1992.
- REBIĆ, Adalbert. *Slovnica hebrejskog jezika*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1993.
- ROSENTHAL, P. *Die Sprache der palmyrenischen Inschriften und ihre Stellung innerhalb des Aramäischen*. Leipzig, 1938.
- ROWLEY, Harold Henry. *The Aramaic of the Old Testament*. London: Oxford University Press, 1929.
- SOKOLOFF, Michael. *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*. Ramat-Gan: Bar Ilan University Press, 1990.
- SCHULTESS, Freidrich. *Grammatik des christlich-palästinischen Aramäisch*. Tübingen: Mohr, 1924.
- SEGERT, Stanislav. *A Grammar of Phoenician and Punic*. München: Beck, 1976.
- SIVAN, Daniel. *Grammatical Analysis and Glossary of the Northwest Semitic Vocables in Akkadian Texts of the 15th–13th C.B.C. from Canaan and Syria*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1984.
- SPERBER, Alexander. *A Historical Grammar of Biblical Hebrew*. Leiden: Brill, 1966.
- STEVENSON, William Barron. *Grammar of Palestinian Jewish Aramaic*. Oxford: Clarendon Press, 1924.
- ШИФМАН, Илья Шолеймович. *Финикийский язык*. Москва: Наука, 1963.

Jugozapadni semitski

- BAKALLA, Mohammed Hasan. *Arabic Linguistics: Introduction and Bibliography*. London: Mansell, 1983.
- BEESTON, Alfred Felix Landon. *A Descriptive Grammar of Epigraphic South Arabian*. London: Luzac, 1962.
- BIELLA, Joan Copeland. *Dictionary of Old South Arabic. Sabaeen Dialect*. Chico, California: Scholars Press, 1982.
- BRANDEN, Albartus van den. *Les inscriptions thamoudéennes*. Louvain – Heverlé: Bureaux du Muséon, 1950.
- BROCKELMANN, Carl. *Arabische Grammatik*. Leipzig: Harrassowitz, 1953.
- CASKEL, Werner. *Lihyan und Lihyanisch*. Köln – Opladen, 1954.

- CONTI ROSSINI, Carlo. *Chrestomathia arabica meridionalis epigraphica*. Roma: Istituto per l'Oriente, 1931.
- DILLMANN, August. *Grammatik der äthiopischen Sprache*. London: Williams & Norgate, 1907.
- FLEISCH, Henri. *L'arabe classique. Esquisse d'une structure linguistique*. Beyrouth: Impr. catholique, 1956 [= 1957].
- GAUDEFROY-DEMOMBYNES, Maurice i Reis BLACHÈRE. *Grammaire de l'arabe classique*. Paris: Maisonneuve, 1952.
- HÖFNER, Maria. *Altsüdarabische Grammatik*. Leipzig: Harrassowitz, 1943.
- HÖFNER, Maria. *Beleg-Wörterbuch zum Corpus inscriptionum semiticarum, IV. Inscriptiones himyariticas et sabaeas cintinens (CIH)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.
- HÖFNER, Maria. *Inschriften aus Sirwah, Haulan*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976.
- LAMBDIN, Thomas Oden. *Introduction to Classical Ethiopic (Ge'ez)*. Missoula, Montana: Scholars Press, 1978.
- LESLAU, Wolf. *The Scientific Investigation of the Ethiopic Languages*. Leiden: Brill, 1956.
- RABIN, Chaim. *Ancient West-Arabian*. London: Taylor's Foreign Press, 1951.
- WRIGHT, William et al. *A Grammar of the Arabic Language*. Sv. 1–2. Cambridge: Cambridge University Press, 1896–1898.

Usporedbe. Protosemitski, hamitosemitski i indoevropski

- ABEL, Carl. *Einleitung in ein ägyptisch-semitisch-indoeuropäisches Wurzelwörterbuch*. Leipzig: Freidrich, 1886.
- COHEN, Marcel Samuel Raphaël. *Essai comparatif sur le vocabulaire et la phonologie du chamito-sémitique*. Paris: Champion, 1947.
- COHEN, Marcel Samuel Raphaël. »Langues chamito-sémitiques«, u: Antoine Meillet (ur.). *Les langues du monde*. Paris: Centre national de la recherche scientifique, 1952, str. 81–181.
- CUNY, A. *Invitation à l'étude comparatif des langues indoeuropéennes et des langues chamito-sémitiques*. Bordeaux, 1946.
- ДЪЯКОНОВ, Игорь Михайлович. *Афразийские языки*. Москва: Наука, 1988. [engl. Igor Mikhailovich Diakonoff. *Afrasian Languages*. Moscow: Nauka, 1988].
- EHRET, Christopher. »Language and History«, u: Bernd Heine i Derek Nurse (ur.). *African Languages: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, str. 272–297.
- EHRET, Christopher. *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian)*. Los Angeles: University of California Press, 1995.
- GREENBERG, Joseph Harold. »Studies in African Language Classification. IV: Hamito-Semitic«, *Southwestern Journal of Anthropology*, 1950, 6.3, str. 47–63.
- HAYWARD, Richard J. »Afroasiatic«, u: Bernd Heine i Derek Nurse (ur.). *African Languages: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000, str. 74–98.
- LANFROY, J. *Ghadamès: Étude linguistique et ethnographique*. Fort-National: Fichier de documentation berbère, 1968.
- LIPÍŃSKI, Edward. *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*. Leuven: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 1997.

THACKER, Thomas William. *The Relationship of the Semitic and Egyptian Verbal Systems*. Oxford: Clarendon Press, 1954.

UNGNAD, Arthur. *Das Wesen des Ursemitischen*. Leipzig, 1925.

Jezici i pisma

COHEN, Marcel. *La grande invention de l'écriture et son évolution*. Sv.1-3. Paris: Imprimerie Nationale, 1958.

DANIELS, Peter T. *The World's Writing Systems*. New York: Oxford University Press, 1996.

DIRINGER, David. *The Alphabet. A Key to the History of Mankind*. London: Hutchinson, 1948. [hrv. prijevod: *Povijest pisma*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekatsko društvo, 1991].

DRIVER, Godfrey Rolles. *Semitic Writing from Pictograph to Alphabet*. London, 1954. [3. izd. dovršio Simon Hopkins]. London: British Academy, 1976.

FÉVRIER, James Germain. *Histoire de l'écriture*. Paris: Payot, 1959.

GELB, Ignace J. *A Study of Writing*. London: Routledge – K. Paul, 1952.

GELB, Ignace J. *Von der Keilschrift zum Alphabet. Grundlagen einer Schriftwissenschaft*. Stuttgart: Kohlhammer, 1958.

HOOKE, J.T. *Ancient writing from cuneiform to the alphabet*. London: British Museum, 1993.

NAVEH, Joseph. *Early History of the Alphabet*. Jerusalem: Hebrew University, 1987.

SITTA, Silvija. *5000 godina pisma: razvoj i tipovi pisma od klinastoga do latiničnog*. Bjelovar: Gradski muzej, 1967.

TENTOR, Mate. *Pismo i postanak alfabeta*. Zagreb: Narodne novine, 1931.

Paolo Agostini

A SHORT INTRODUCTION TO SEMITIC STUDIES

SUMMARY

The paper aims to provide a succinct introduction to Semitic studies. The name "Semitic" derives from Shem or Sem, Noah's eldest son, from whom most of the Semites were said to descend. It is believed that Semitic languages evolved from hypothetical proto-Semitic. The place of origin of proto-Semitic is disputed: Africa, Arabia and Mesopotamia are possible locations. Unique to Semitic is a triconsonantal root, which carries the basic meaning. Superimposed is a pattern of vowels (or vowels and consonants), indicating variations in meaning or serving in inflection. Another feature is that related consonants typically fall into three subtypes: voiced, unvoiced and emphatic. The Semitic languages are closely interrelated – about as much as Slavic, Germanic or Romanic. Semitic divides into three groups: 1. *Northeast or East Semitic*; 2. *Northwest or West Semitic*; 3. *Southwest or South Semitic*. East Semitic includes only Akkadian, the oldest attested Semitic language. Akkadian is known from cuneiform texts and was spoken in Mesopotamia between cca 3000 BC and 100 CE, but remained in written usage until the 2nd-3rd century CE. From cca 2000 BC, two dialects developed: Babylonian in the south and Assyrian in the north (both succeeded by Aramaic in the 6th century BC). The main dif-

ferences between East and Northwest (West) Semitic are in the verb system. Northwest Semitic includes: 1. Amorite and Ugaritic, 2. Canaanite and 3. Aramaic. Also, some twenty years ago, another language was found at the site of Elba, south of Aleppo in Syria. Passages in this language were interspersed with Sumerian texts from cca 2400 BC. Although heavily influenced by Akkadian, Eblaite shows similarities to Northwest Semitic. Amorite is a general term for a language attested from the first half of the 2nd millennium BC by proper nouns inserted into Akkadian and Egyptian texts. The first Amorites were probably nomads. Ugaritic appears to be an early form of Canaanite. It was spoken and written in Ugarit (Ras Shamra) on the north coast of Phoenicia in the 14–13th centuries BC, before this city was sacked. The first Ugaritic texts, discovered in the late 1920's, were written with alphabetic characters resembling cuneiform script. Canaanite constitutes a group of closely-related idioms from Palestine, Phoenicia and Syria. Records go back to cca 1500 BC. The major Canaanite languages are Phoenician, Punic, Moabite, Edomite, Hebrew and Ammonite. Initially all were written in Phoenician script. Letters from the 14th century BC in Akkadian, the language of diplomacy at the time and discovered at Tell el-Amarna in Egypt, contain "mistakes", i.e. early Canaanite words and phrases. Phoenician records extend from cca 1000 BC (inscriptions from Lebanon, Syria, Israel, Cyprus, etc.) to the early CE. Punic, developed from Phoenician in Phoenician colonies around the Mediterranean from the 9th century BC., was still spoken in the 5th century CE. Moabite, Edomite and Ammonite were spoken in present-day Jordan. Only a few short inscriptions and seals from the 9–5th century BC survive in these languages, which were probably supplanted by Aramaic. The best-known text, in Moabite, is inscribed on the Mesha Stone from about 840 BC; in it Mesha, King of Moab, recounts his battles against King Omri of Israel. Aramaic is recorded from 850 BC in Syria (the Tell Fekheriye stele). It spread very quickly and by the 6th century BC it was the administrative language and *lingua franca* in the entire Middle East. Aramaic supplanted many Semitic languages, including Akkadian and Hebrew. Only Greek rivaled it for dominance in the Middle East until the Arab conquest of the 7th century CE. Aramaic of the pre-Christian era (Ancient Aramaic or Imperial Aramaic) is known from inscriptions, papyrus letters and documents, and from the Old Testament books of Ezra and Daniel. The Aramaic alphabet was derived from Canaanite script. By the 1st century CE, written Aramaic divided into different forms based on the various types of script adopted by different religions. West Aramaic includes Nabataean, Palmyrene, Aramaic of Hatra, Jewish Palestinian Aramaic (or Galilean Aramaic), Samaritan Aramaic and Christian Palestine Aramaic (Palestinian Syriac). The inhabitants of the Nabataean kingdom (Petra and surroundings in south Jordan), Palmyra (Tadmor in northeast Syria) and Hatra (el-Hadr in north Iraq) were mainly Arabs, but from 100 BC to 350 CE they wrote in Aramaic, in their own variant scripts. Classical or Biblical Hebrew, known mainly from the Old Testament, was used in texts from a period of cca 1,000 years. The earliest known Hebrew inscription, the Gezer Calendar, dates from cca 925 BC. Hebrew was first written in the Canaanite-Phoenician alphabet, but in the 4th century BC the Jews adopted from Aramaic the square alphabet still used. By the 3rd century BC Hebrew was spoken only in Judaea, and even there in form known as Mishnaic. Yet the language was maintained by Jews down the centuries as a sacred language and was resurrected (with modifications) in the 20th century as the official language of Israel. The Southwest, or South Semitic includes: 1. South Arabian, 2. Arabic and 3. the Ethiopian languages. South Arabian is attested by ancient inscriptions and by living vernaculars in present-day Yemen and Oman. The South Arabian alphabet derived from the Canaanite script, brought to the area about 1300 BC from the North Arabia. South Arabian inscriptions (epitaphs, promises and deeds) date from 700 BC to 500 CE. The language comprised several dialects, e.g. Sabaeen, Minaean (or Ma'in), Qatabanian and Hadramauth. The modern South Arabian languages are not written and are giving way to Arabic. Best known are Mahr, Awr and Soqotr, spoken by less than one hundred thousand people. The precursors of Arabic proper were the idioms spoken by the tribes of Dedan, Liyn, Thamd and Saf. Thousands of short petroglyphs and graffiti have survived from the period 700 BC – 400 CE. The oldest Arabic texts in a script derived from the Nabataean alphabet date from the 4th century CE. The cradle of Arabic lies in the North Arabia. It first made its mark as a literary language with pre-Islamic poetry and the Quran, and these sources have remained universal ideals. With the rise of Islam, Arabic rapidly spread over an area from Persia and Asia Minor to the Atlantic Ocean, Spain and the Sahara. Relatively few Arabs emigrated, but the inhabitants of the countries they conquered soon adopted the sacred language of Islam. The major dialect groups are those of

Iraq, Lebanon, Syria, Egypt and North Africa (Maghreb). Their mutual comprehensibility is limited. The Ethiopian languages more closely resemble South Arabian than Arabic proper. The earliest known example is Ge'ez, commonly called Ethiopian. It diverged from South Arabian around the beginning of the Christian era, reaching its greatest extension in the 4th century CE, when it was spoken especially in the kingdom of Axum on both sides of the present border of Ethiopia and Eritrea. Although it died out around 1000 CE as a spoken language, Ge'ez is still the liturgical language of the Abyssinian Church.

KEW WORDS: Semitic, ethnicity, history, language, Akkadian, Babylonia, Assyria, Ammorite, Ugaritic, Ebla, Canaanite, Phoenician, Moabite, Edomite, Hebrew, Aramaic, South Arabian, Arabic, Arabs, Ethiopian

پاولو اغسطيني مدخل وجيز الى الدراسات السامية

الخلاصة

يُقدّم في هذا المقال عرض مدخل وجيز الى الدراسات السامية. إن اسم سامي في الاصل مشتق من "سام" وهو أكبر أبناء نوح. ومن المعتقد أن معظم الساميين قد انحدروا منه. وتطوّرت اللغات السامية على الاغلب من اللغة السامية البدائية. ولا يعرف بالضبط منشأ تلك اللغة، فقد يكون أفريقيا او الجزيرة العربية او بلاد ما بين النهرين. إن السمة الفريدة المشتركة للغات السامية هي وجود الجذر الثلاثي الاصوات الصامتة والذي يحمل المعنى الاساسي فتضاف اليه الاصوات الصائتة التي تُبين التنوع في المعنى او تستعمل للتصريف. والصفة المشتركة الاخرى هي توزيع الاصوات الصامتة على المجهورة والمهوسة والمطبقة. إن اللغات السامية مترابطة فيما بينها ترابطاً وثيقاً فنرى ترابط اللغات السلافية او الجرمانية او الرومانية. إنها تنقسم الى ثلاثة فروع هي (١) اللغات السامية الشمالية الشرقية او الشرقية و (٢) اللغات السامية الشمالية الغربية او الغربية و (٣) اللغات السامية الجنوبية الغربية او الجنوبية. ولا يضمن الفروع الشرقي غير اللغة الاكادية وهي اقدم لغة سامية تم تأكيد وجودها على اساس النصوص المسمارية. وكانت الاكادية منطوقاً بها في بلاد ما بين النهرين منذ حوالي سنة ٣٠٠٠ قبل الميلاد حتى سنة ١٠٠ بعده. واستمر استعمالها كلغة الكتابة حتى القرن الثاني او الثالث للميلاد. ومنذ حوالي سنة ألفين ق.م. اشتقت منها لهجتان هما البابلية في الجنوب والاشورية في الشمال وخلفتها الآرامية في القرن السادس ق.م. إن الفرق الرئيسي بين اللغات السامية الشرقية واللغات السامية الغربية هو اختلاف نظام الاعداد. ويحتوي الفرع السامي الشمالي الغربي على اللغات العمورية والأوغاريتية والكنعانية والآرامية. اضافة الى ذلك فقد تم العثور قبل حوالي عشرين سنة على آثار لغة في موقع ايلا جنوب مدينة حلب في سورية وكانت تفرقات المكتوبة بتلك اللغة مرصعة بالنصوص السومرية التي تعود تاريخها الى حوالي سنة ٢٤٠٠ ق.م. ومع ان اللغة الايلانية تأثرت تأثراً شديداً بالاكادية الا انها تشبه اللغات السامية الشمالية الغربية. اما العمورية فهي لغة اكتشفت استناداً الى بعض الاسماء الشخصية التي اولجت في النصوص الاكادية والمصرية وترقى الى النصف الاول من الالف الثاني ق.م. والارجح ان العموريين القدماء كانوا بدواً. وتمثل اللغة الاوغاريتية شكلاً قديماً من الكنعانية وكانت مكتوبة ومنطوقاً بها في اوغاريت (راس شمرا) على الساحل الشمالي لفينيقياً في القرنين ١٤ و ١٣ ق.م. وذلك قبل غزو المدينة ونهبها. والنصوص الاوغاريتية الاولى المعثور عليها في اواخر العشرينات من القرن العشرين مكتوبة بالابجدية المشابهة للخط المسماري. اما الكنعانية فتتكون من اللهجات المترابطة فيما بينها ترابطاً وثيقاً والتي كانت مستعملة في فلسطين وفينيقياً وسورية. وتعود مدوناتنا الى حوالي سنة ١٥٠٠ ق.م. واللغات الكنعانية الرئيسية هي الفينيقية والفونية والموابية والادومية والعبرية والعمورية وكانت كلها بادئ الامر تُكتب بالخط الفينيقية. وفي موقع تل العمارنة في مصر تم العثور على الخطابات من القرن ١٤ ق.م. والتي كُتبت بالاكادية وهي لغة النيبولوماسيا في ذلك العصر وتحتوي الخطابات على ما يسمى بغطاطات تدليلاً على بعض الكلمات والعبارة الكنعانية القديمة. والمدونات الفينيقية تعود الى فترة من سنة ١٠٠٠ ق.م. (النقوش في لبنان وسورية واسرائيل وقبرص والبحر) الى مطلع العهد المسيحي. اما اللغة الفونية التي تطورت من الفينيقية في المستعمرات الفينيقية حول البحر المتوسط ابتداء من القرن التاسع ق.م. فظلت منطوقاً بها حتى القرن الخامس للميلاد. وكانت الشعوب تتكلم باللغات الموابية والادومية والفونية في اراضي الاردن الحالية. ولم يبق من مدونات تلك اللغات الا القليل من النقوش والخواتم التي تعود الى الفترة ما بين القرنين ٩ و ٥ ق.م. والارجح ان الآرامية حلت محل تلك اللغات. واكثر تلك المدونات شهرة هو النص الموابي المنقوش في حجر "ميشع" والذي يعود الى حوالي سنة ٨٤٠ ق.م. ويحتوي النص على رواية ميشع ملك المواب لمحارباته ضد عمري ملك اسرائيل. اما المدونات الآرامية فتعود الى ١٥٠ ق.م. وكتبت على اللوح الحجري من تل فخريه في سورية. وقد انتشرت الآرامية انتشاراً سريعاً لتصبح حتى القرن السادس ق.م. لغة الادارة واللغة العامة في جميع انحاء الشرق الاوسط فحلت محل اللغات السامية العديدة بما فيها الاكادية والعبرية. وحتى عصر الفتحاح العربية في القرن السابع لم يكن لها نظير في الشرق الاوسط الا اللغة اليونانية. اما مصادر التعرف على الآرامية من العهد قبل الميلاد (الآرامية العتيقة أو الامبراطورية) فهي النقوش وبعض الخطابات والوثائق المكتوبة على ورق البردي بالاضافة الى

كتاني عزرا ودانيال من العهد القديم. وقد تطوّرت الأبجدية الآرامية من الخط الكنعاني. وحتى القرن الأول للميلاد انقسمت اللغة الآرامية المكتوبة على أشكال متنوعة اختلفت فيما بينها حسب اختلاف أنواع الخط التي اتخذها اتباع الأديان المختلفة. وتحتوي الآرامية الغربية على النبطية والتمرية وأرامية الخضر والآرامية اليهودية الفلسطينية (أوآرامية الجليل) والآرامية السامرية والآرامية المسيحية الفلسطينية (السريانية الفلسطينية). ومع أن معظم سكان المملكة النبطية (في البتراء وجوارها في جنوب الأردن) وتدمر شمالي شرقي سورية والخضر في شمال العراق كانوا عرباً إلا أنهم كتبوا الآرامية استعمالاً أنواعاً خاصة بهم من الخط. إن اللغة العبرية الكلاسيكية أو عبرية الكتاب المقدس معروفة من العهد القديم وكتبت بها النصوص على مدى ألف سنة. وأقدم النقوش العبرية هو لوح (تقويم) جزر الذي يرقى إلى حوالي سنة ٩٢٥ ق. م. وكانت العبرية تكتب بالأبجدية الكنعانية الفينيقية إلى أن اتخذ اليهود في القرن الرابع ق. م. الخط المربع من الآرامية وظلوا يستخدمونه إلى إيماناً هذه. ومع حلول القرن الثالث ق. م. لم تكن العبرية لغة منطوقاً بها إلا في يهودا وذلك بنوع معروف بالمشاوية. ومع ذلك فقد احتفظ اليهود على تلك اللغة على مدى القرون باعتبارها لغة مقدسة وتم إحياءها - ببعض التعديلات - في القرن العشرين كلغة رسمية لدولة إسرائيل. وتحتوي اللغات السامية الجنوبية الغربية أو الجنوبية على (١) لغة الجزيرة العربية الجنوبية (٢) اللغة العربية (٣) اللغات الأثيوبية. ومن مصادر التعرف على لغة الجزيرة العربية الجنوبية بعض النقوش القديمة إضافة إلى اللهجات العامية المنطوق بها حالياً في اليمن و عُمان. اشتقت إبدجيتها من الخط الكنعاني الذي جيء به إلى المنطقة من شمال الجزيرة العربية حوالي سنة ١٣٠٠ ق. م. وتعود النقوش بلغة الجزيرة العربية الجنوبية - وهي الوعود والوثائق والنقوش على القبور - إلى فترة بين ٧٠٠ ق. م. و ٥٠٠ ق. م. وضمت اللغة بضع لهجات منها السبئية والمعينية والفتانية ولهجة حضرموت. أما اللغات المعاصرة لجنوب الجزيرة العربية فليست مكتوبة وهي تزول حالياً نتيجة انتشار اللغة العربية. وأشهر تلك اللغات هي مهري وسقطري وعوري التي كان يتكلم بها أبناء قبائل ديدان ولين وشمود وصف. ثمة آلاف النصوص القصيرة المنقوشة على الصخور والتي تعود إلى فترة ما بين ٧٠٠ ق. م. و ٤٠٠ ق. م. ويعود أقدم النصوص العربية المكتوبة بالخط المشتق من الأبجدية النبطية إلى القرن الرابع للميلاد. ويقع مهد اللغة العربية في شمال الجزيرة العربية. إن المصادر الأولى لتلك اللغة كلغة الأدب هي الشعر الجاهلي والقرآن، ولا يزال تلك المصادر مثلاً علياً. ومع ظهور الإسلام وانتشاره قد انتشرت العربية من بلاد فارس وآسيا الصغرى إلى المحيط الأطلسي وإسبانيا والصحراء الكبرى. وبعد فترة قصيرة تبني سكان البلاد التي فتحت لغة الإسلام المقدسة. إن المجموعات الرئيسية للهجات العربية هي العراقية واللبنانية والسورية والمصرية والمغربية. أما قدرة التفاهم بين ناطقي اللهجات المختلفة فهي محدودة. اللغات الأثيوبية تشبه لغات جنوب الجزيرة العربية أكثر مما تشبه اللغة العربية. إقدم تلك اللغات هي العجزية المعروفة باسم الأثيوبية. وقد نقرعت تلك اللغة من لغة جنوب الجزيرة العربية في بداية العهد المسيحي لتبلغ أوج اتساعها في القرن الرابع وتكلم بها في ذلك الوقت سكان مملكة أكسوم الواقعة على الحدود الحالية بين إثيوبيا وأريتريا. ومع أن العجزية زالت من الاستعمال كلغة الكلام حوالي سنة ١٠٠٠ م. إلا أنها ظلت لغة الطقوس الدينية في الكنيسة الحبشية.

الكلمات الرئيسية: سامي، عرقية، تاريخ، لغة، الأكادية، بابل، اشور، العمورية، الأوغاريتية، إيبلا، الكنعانية، الفينيقية، الموابية، الأدمية، العبرية، الآرامية، لغة جنوب الجزيرة العربية، العربية، العرب، الأثيوبية

ترجمتال ي العربية ناتيانا بانيتش فوكيتش